

Josep Ferrater Mora i la història intel·lectual: mètode, ontologia i ontologies

POMPEU CASANOVAS

Institut de Dret i Tecnologia

Universitat Autònoma de Barcelona
Cerdanyola del Vallès
08193 Barcelona
pompeu.casanovas@uab.cat

Article rebut el 12 de setembre de 2012 i acceptat el 24 de març de 2013

Resum: L'ontologia de Ferrater Mora ja ha estat ben descrita i explorada. Tanmateix, la seva connexió amb l'epistemologia i la metodologia des de la perspectiva de la història intel·lectual encara no és ben coneguda. Aquest article representa un primer assaig de connectar aquests aspectes. Conté una síntesi de l'ontologia, seguida d'una descripció del context i desenvolupaments de la història intel·lectual en els primers anys cinquanta. L'article acaba amb una reflexió sobre la construcció i la funció d'ontologies computacionals en filosofia.

Paraules clau: Ferrater Mora, història intel·lectual, ontologia, ontologies computacionals, semàntica, metodologia.

Josep Ferrater Mora and Intellectual History: method, ontology and ontologies

Abstract: Ferrater Mora's ontology has already been described and explored. However, its connection with methodology and epistemology from the intellectual history perspective is not well known. This paper is a first attempt to bridge these different aspects. It contains a summary of his ontology, followed by an account of the context and developments of intellectual history in the early fifties. Some comments are added at the end concerning the role and construction of computational ontologies in philosophy.

Key words: Ferrater Mora, intellectual history, ontology, computational ontologies, semantics, methodology.

1/ Introducció

La figura de Josep M. Ferrater Mora (1912-1991) serà sens dubte objecte de revisions acurades en un futur proper. Va cultivar pràcticament totes les formes literàries (amb l'única excepció del teatre), incloent també formes d'expressió distintes a l'assaig filosòfic, com la novel·la i el cinema. Ha estat descrit el desdoblament de Ferrater en assagista, narrador, filòsof (Mora, 2007) i la seva tensió particular entre la fe en el sistema i la provisionalitat perfectible de l'assaig (Gracia, 2005). És tan difícil oferir-ne una visió unitària com degué ser per a ell mateix mantenir-la¹. Així, la reescriptura constant dels seus articles i llibres no és solament afany de perfecció o resposta pragmàtica a demandes editorials. Ben al contrari, la reescriptura és el que vertebrava el seu mode de filosofar: res no és eliminat en formular-ho, sinó que es deixa en suspens per a una revisió posterior, a la llum de nous esdeveniments històrics o coneixements científics. I, al mateix temps, l'autor va mantenir-se sorprenentment fidel a l'impuls inicial del vitalisme orteguïà i la glossa orsiana. Tampoc tota l'obra té el mateix valor, ni guarda el mateix tò. Hi ha assaigs que el temps no ha respectat tant, i que conserven el tret de provisionalitat amb què foren escrits. Alguns cops la glossa ratlla la frivolitat².

En aquest article consideraré només alguns aspectes de la seva obra, relacionats especialment a l'ontologia i a la forma de realitzar història intel·lectual. La raó d'aquesta tria rau en el fet que Ferrater escriví de fet tants estudis particulars com entrades té el seu Diccionari (1979)³, a part de nombrosos

1. No em detindré en aquest article en aspectes més biogràfics, però per indagar sobre l'autopercepció del filòsof el lector pot repassar les entrevistes de Ferrater (especialment Ronzón et al. 1981; Giner, 1984; Maresme, 1990) i els epistolaris (especialment Turull, 1988). Per a obtenir una visió unitària de la seva obra vegeu: Cohn (1981), Nieto Blanco (1985), Mora (1989), Durán i Kublack (1994), Giner i Guisán (1994), Serra (2010), i el volum editat per la Càtedra Ferrater Mora (2007) que recull les intervencions del Congrés sobre el filòsof en ocasió dels deu anys de la seva mort. Per a situar el períple vital resulten força útils Nicol (1964), Durán (1967), Ortega Villalobos (1996), Ciplijauskaité (1997), Gracia (2005), Guillemon (2005), Noguer i Durán (2005). Per obtenir aclariments sobre els aspectes analítics de la seva filosofia, vid. la resposta de Ferrater mateix (1981) a les observacions de Bunge, Moulines i Miró Quesada (1981). En ocasió del centenari del seu naixement s'ha produït un retorn al seu llegat, e.g. Giner (2012), Camps (2012).
2. Alguns passatges de les *Indagaciones sobre el lenguaje* (1970) e.g. resulten francament il·legibles, tant avui com si ho comparem amb reflexions coetànies com les de Víctor Sánchez de Zavala o Carlos Pelegrín Otero. Cf. FM 1970, 85 i ss. sobre la fonètica i les «assimilacions fonètiques».
3. El *Diccionario de Filosofía* va tenir sis edicions, de 1941 a 1979, revisades i augmentades per l'autor. A partir de l'edició del 1994, el Diccionari ha estat editat i curat per Josep Maria Terricabras. La versió de 1979 conté 3589 pàgines, en quatre volums. El número total de veus és de 3.154, distribuïdes de la següent manera: i) persones, 1.756; ii) conceptes, incloent locucions i termes especials, 1.398. Las remissions en ordre alfabètic són més de 2.000. Vegeu-ne el pròleg, pel mateix autor a <http://www.ferratermora.org/>

articles i capítols de llibre sobre altres pensadors, des dels grecs a Wittgenstein a Quine, passant per l'escola del dret natural espanyola del segle XVI (és significatiu que s'aturés, com Heidegger, especialment en la metafísica de Francisco Suárez). ¿Quin era el seu estil de fer història, i com aquest estil està lligat a les seves posicions epistemològiques i a la seva ontologia?

Aquest darrer aspecte ha estat ben estudiat fins ara, especialment per Carlos Nieto Blanco (1984, 1985, 2005, 2007) i C. Ulisses Moulines (1981, 1982, 1991). Però cal relacionar-lo amb la producció historiogràfica per la qual és més conegut⁴. Els articles del Diccionari no poden ser considerats en si mateixos només informació més o menys ordenada, tenen un estil o una manera de dir pròpia (Terricabras, 2007). Segueixen un ordre i una intenció, i és aquest ordre, la manera especial que tenia de fer història intel·lectual i exposar-la, el què aquí ens interessa. Hom ha fet notar també que en les successives revisions del Diccionari la perspectiva conceptual normativa dels primers anys és paulatinament substituïda per un repertori d'usos lingüístics (Carpintero, 2007, 54). ¿Hi ha alguna gramàtica en aquest repertori? ¿Hi ha alguna manera de frenar-ne la dispersió?

En aquest article em proposo considerar tres nuclis principals: i) l'ontologia de Ferrater, continguda sobretot (però no solament) en el seu llibre més complet sobre la matèria, *Fundamentos de Filosofía* (1985); ii) la filosofia de la història, que apunta als diversos modes de fer història intel·lectual; iii) l'apertura ontològica de Ferrater al món contemporani, el qual s'obre per a la filosofia i la història a partir del desenvolupaments d'Internet i del denominat Web Semàntic. Mostraré al final per què penso que la seva obra il·lustra la paradoxa d'encertar perquè s'equivoca, o d'arribar d'hora perquè fa tard. *Festina lente*.

2/ Ferrater com a mediador

Introduiré primer dos trets rellevants per al tema que ens ocupa: l'equidistància en relació a les idees i posicions filosòfiques; i el que denominava *integracionisme*, la voluntat no de fusionar sinó d'aprofitar el contrast entre les diverses posicions per a il·luminar-les des d'un altre cantó. «L'integracionisme és en aquest sentit un mètode d'integrar conceptes mitjançant una anàlisi de les seves funcions»⁵.

Aquesta posició li permetia guardar les distàncies, fins i tot amb les posicions epistemològiques que li resultaven afins. Bunge, per exemple, les posicions del qual sobre l'«existència conceptual» li resultaven properes⁶, escrivia

ency_prologo_6th.html. Vid. sobre els orígens i valor del Diccionari, [Eisler, 1929], Mosterín (2001), Vilanou (2001).

4. Cf. les tesis aquí plantejades amb la lectura d'Abellán (2002, 2007).

5. http://www.ferratermora.org/lang_cambio_section.html

6. Cf. Bunge (1981, 1990), Ferrater Mora (1990).

caústicament sobre algunes de les veus del Diccionari: «Si no fuera porque usted es un hombre serio, creería que ha inventado a Deleuze y Derrida. (No digo a Lacan, porque de él ya había leído un par de frases). Con todo, no se ha probado que existan»⁷.

Hom ha de tenir molt en compte que aquestes són bromes privades, expressades en la correspondència epistolar a què Ferrater era tan afeccionat, i que ell també compartia. Puc imaginar-me'l somrient, fins i tot assentint un punt despectiu (FM 1966, 138; 1967, 129; 1974, 132 i ss.), però no me l'imagino amb la destal a la mà. Més aviat adoptava l'actitud distanciada d'incloure i descriure acuradament el contingut d'aquesta filosofia. Però no es deturava aquí tampoc. No el negava: el *textualisme radical* de Foucault i Derrida (així l'anomenava) constitueix per a ell el contrapunt de la díada amb el *representacionisme extrem* d'origen científic. Els conceptes-límit que proposa per a captar les dues posicions són els de *representació pura* vs. *pur vocabulari* (Derrida) o *pur discurs* (Foucault) (FM, 1985, VI, 1, 95). Entre ambdós, una munió de matisos, igual que entre el binomi *continuitat-discontinuitat* que ajuda a representar «allò que hi ha» al món com a nivells *emergents* dins d'una unitat, que és la tesi principal de *De la materia a la razón* (1979).

Aquesta manera de fer té, al meu entendre, avantatges i desavantatges. Entre les primeres, la defensa d'un pluralisme obert que permet el diàleg, la discussió i la construcció d'ontologies diverses. Entre les segones, però, la conversió de l'ontologia en metafísica i l'adopció d'una posició excessivament distanciada, sense importar-li que el preu que ha de pagar la mediació radical entre posicions incompatibles és la pèrdua d'efectivitat a nivell pràctic (tècnic, però també moral i polític).

Com veurem, Ferrater no adopta una meta-ontologia, sinó una *trans-ontologia*, una metafísica ontològica que s'allunya justament de la posició pragmàtica i facilitadora que pretén adoptar. «Lo que hay es una pluralidad que funciona dentro de una unidad» –escrivia (FM, 1985, VI, 3, 104). Podríem formular la frase conversa sense pèrdua de sentit, perquè no hi ha mecanismes per a desambiguar ni la referència, ni l'escalabilitat, ni encara menys l'emergència, dins de la formulació ontològica.

No penso que ell hagués acceptat aquesta crítica fàcilment, per tal com intentava allunyar-se precisament dels paroxismes recursius (meta-filosòfics)

7. Bunge segueix així: «Pero el problema de la existencia física de esos tipos no tiene importancia. Lo que sí importa es por qué esos charlatanes tienen tanto éxito en Francia y sus colonias culturales. ¿Habrà algún sociólogo de la cultura que se anime a tratar el problema? Para mi es un problema muy importante el de por qué la tierra de Descartes ha llegado a ese nivel grotesco. [...]. Espero que siga Vd. caminando su ración diaria. Yo he empezado a hachar leña, deporte favorito del último Kaiser. La próxima imaginaré que los troncos se llaman Deleuze, Derrida, Lacan y compañía». Carta de M. Bunge des de McGill University, Montreal, Canadà, 7 de Novembre del 1976.

de què ell mateix acusava al representacionisme i al textualisme extrems. Però em temo que el *tensionisme gradual* que proposa al seu lloc, per bé que més que respectable i fecund *qua* filosofia a nivell metateòric, no resol els problemes a nivell teòric. L'entenc millor si el situo en la línia de les modalitats de l'ésser, des de Suárez a Balmes, per molt que ell barrés com a inviable aquest expedient d'agregació⁸.

Ell mateix jugava irònicament amb la seva actitud holística i conciliadora: *meddler* (entremaliat, tafaner, *entrometido*) era una paraula que li agradava. Però no solament era un mediador privilegiat entre cultures filosòfiques –un *mediador cultural* (Wilkinson, 1996, 22)–, sinó entre filosofies també. I aquí topem amb el problema. El diàleg té, en efecte, límits. I la mediació, quan és radical i es converteix en regla, pot deixar de ser-ho per a convertir-se en un element de discòrdia.

Al meu entendre, l'ontologia de caràcter holístic de Ferrater replica l'exhaustivitat amb què comprèn *totes* les posicions filosòfiques, situant-les en funció dels criteris epistemològics i conceptuals que assumeixen. Si és així, allò que el filòsof català elabora en realitat és una metafísica, per un cantó, i una filosofia de la història, per l'altre, que pretén retre comptes de totes les posicions semàntiques situant-les en un quadre genèric encara que siguin (o precisament perquè són) incompatibles entre si. Això dóna bons resultats en història i potser en filosofia de la ciència, però no en ciència i tecnologia. Intentaré mostrar-ho en tres passos; un sobre la seva ontologia, i els altres dos sobre història intel·lectual i filosofia de la història.

3/ L'ontologia pragmàtico-racional

Ontologia pragmàtico-racional és el nom escollit pel mateix Ferrater per a designar la seva ontologia, la qual cosa em sembla significativa (FM, 1985, II, 39). Les idees pretenen, primer, oferir un marc conceptual per a representar «pulcrament» el món; i, segon, engalzar-hi l'activitat humana, especialment a partir dels resultats de l'activitat del coneixement científic. «Allò que interessa en ontologia no és, o no és només, com es pot dir que hi ha quelcom, sinó també, i sobretot, saber què hi ha» (FM, 1966, 146).

Els tipus de realitat se situen en «pols ontològics» contraposats, captables a partir de conceptes-límit. «Ésser» i «sentir», e.g., són només noms de conceptes-límit i no designen realitats concretes. Així, l'ontologia no és directament referencial (la qual cosa implicaria per a Ferrater realisme ingenu) sinó que és *sobre, arran de* les coses del que hi ha de forma el·líptica, metalingüística. «Situat» és doncs un *mode* de coneixement ontològic.

8 En distingir «ordres de realitat» emergents respecte d'altres, Ferrater mateix sembla abonar aquesta posició: «Continuisme i emergentisme no són incompatibles sinó *congruents*» [èmfasi PC] (FM 1979, 205).

Segons Ferrater, l'operació del coneixement ontològic és dialèctica, oberta, empírica, contínua i inacabable. Em recorda el moviment dinàmic d'un pèndul, on el compromís amb a realitat oscil·la dins d'àmbits conceptuals on cada terme s'orienta envers el seu contrari. La «realitat» no és equiparable amb la classe de tots els objectes que la constitueixen: hom hauria d'evitar aquest terme, en benefici d'«allò que hi ha» (Quine) –un mode de parlar de les coses com el que són en cada cas.

Seguint Carnap, Ferrater també concep l'ontologia dins del marc de la semàntica i de filosofia de la lògica. Aparentment, no tindria sentit, doncs, formular preguntes sobre l'existència o inexistència del propi marc lingüístic de referència (sobre «el que hi ha»). En efecte, les entitats abstractes –o els compromisos ontològics– són de lliure elecció. Només és pertinent o no el seu ús per a resoldre problemes interns a ells.

Tanmateix, Ferrater observa que en aquesta perspectiva hom també assumeix, *pressuposa*, l'existència de les entitats de què es parla. Salta, doncs, per sobre de les barreres del llenguatge. I, a no ser que assumeixi un convencionalisme estricte i que el marc sigui opac al seu contingut, hom hauria d'acceptar també que les qüestions ontològiques segueixen tenint sentit aplicades al mateix marc lingüístic escollit. Sia des dels criteris semàntic (lingüístic) o lògic, el compromís ontològic és previ i es barreja amb el llenguatge amb què és expressat. «Ésser és ser el valor d'una variable» (Quine) es transforma en «ésser és ser el valor d'una variable en un domini especificat». Aquest domini previ és objecte d'un compromís que Ferrater anomena «categorial».

L'ontologia és concebuda com un discurs dinàmic, continu, directament revisable o revocable des del coneixement científic i des del propi sentit comú (o «seny») (FM, 1985, 4, 2, 65 i ss.). Ferrater denomina també aquests discursos com a *contextuals* i, especialment pel que fa als possibles marcs de referència pròpiament ontològics, *trans-referencials*⁹. L'ontologia és abordable segons tres perspectives, ordenades també gradualment, l'*anàlisi*, la *crítica*, i la *conjectura*¹⁰. En puritat, si entenc bé el seu pensament, no hauríem de parlar d'*ontologies*, sinó de «grups ontològics» entesos no com a moments o modes de l'ésser sinó com a formes d'existència dins «del continu de la natura» (FM, 1985, VII, 1, 126). «Per aquest motiu –escriu– refuso considerar

9. Ferrater distingeix entre *referència directa*, *co-referència*, *hetero-referència* i *trans-referència*. Només la darrera té valor ontològic, perquè pot referir-se a les altres tres de forma indirecta. Es refereix a classes de coses (no a les coses mateixes) en tant que poden ser objecte de referència, co-referència i hetero-referència. Així, els termes ontològics categoritzen els modes referencials (FM 1985, IV, 3, 65 i ss.), i aquests són essencialment *contextuals* (ibid. 67).

10. Aquesta perspectiva arrenca de FM 1974, 131 i ss., on distingeix tres maneres de fer ontologies, que traspasa a tres maneres de fer filosofia com a elucidació (i) conceptual, (ii) crítica, (iii) i tendent a proposar revisions. A FM 1979, 202-204, aquesta tríade es denomina com «tres ordres d'investigació».

com a grups ontològics altres 'mode de realitat' proposats, com per exemple, entitats, processos, camps, persones» (ibid.).

Proposa, en canvi, tres grups de conceptes de segon ordre –*realitats físiques, persones i objectivacions*– compatibles amb la divisió en nivells de realitats naturals, orgàniques, socials i culturals, perquè el que considera important és la univocitat de l'articulació entre elles.

Aquests nivells tenen dues *dimensions*, que Ferrater denomina també *disposicions* (dotades d'ordre o estructura, i de tendència o orientació). Una natural, la realitat *existencial*. L'altra cultural: el *sentit*. Un altre cop, ésser i sentit són entesos aquí com a conceptes-límit de la recerca ontològica. Així, una realitat tendeix polarment cap a un i cap a l'altre. «El sentit són les mateixes coses en una de les seves disposicions ontològiques fonamentals» (FM, ibid. 1985, IX, 1, 169).

La distinció entre un sentit semàntic i no semàntic potser és una de les més obscures de Ferrater. Un arbre e.g., seria *figurable* (com a propietat intrínseca del mateix arbre) i *intendible* (com a propietat extrínseca i afegida pel subjecte cognoscent de forma que enriqueixi cada cop més el seu «sentit»).

La realitat, finalment, presenta segons Ferrater *tres estructurals* que són els que en configuren la generalitat. Entre ells, la *presència* (vs. la diferència); la *confluència* (la propietat de situar-se entre pols ontològics); i la *intranscendència* (la «densitat» cognitiva aportada pel coneixement dels subjectes humans). Fins aquí, de moment, l'ontologia. Es tracta, com assevera Nieto Blanco (2005, 2007), del món que evoluciona «des de dins».

4/ La història intel·lectual

Recuperaré més tard el fil de l'apartat anterior. ¿Quin és el mètode, la manera de fer història intel·lectual, de Ferrater?

Ell coneixia i citava normalment les històries de la filosofia en castellà, anglès, francès, italià i alemany, i també els especialistes de la filosofia antiga, medieval, moderna i contemporània. També les històries de la ciència. Però la manera d'escriure el Diccionari, per entrades nominals i termes escollits, amb la concisió requerida, fan de la seva obra un gran mosaic, on calia encaixar i polir individualment cada peça per a configurar el conjunt. Per això prefereixo el terme de *història intel·lectual* per a designar globalment la seva obra. També és el terme utilitzat pel seu company dels primers temps a Bryn Mawr, traslladat després a Harvard, Juan Marichal¹¹.

No és només *història del pensament*, ni tampoc *història de les idees* –a la manera de Lovejoy– per bé que aquest darrer terme s'acosta més a la seva manera d'exposar i treballar¹². És una manera de *fer presents* els continguts dels discursos filosòfics inserint-los en la perspectiva de llur gènesi, desenvolupa-

11. Marichal, a Harvard, donava justament cursos d'«història intel·lectual», cf. carta a Ferrater, des de Cambridge, Mass., de 21 de Setembre del 1958.

12. Sobre la diferència entre història intel·lectual i història de les idees és encara força útil Mandelbaum (1965).

ment, contrast i pes relatiu en el conjunt resultant. Per a mi es tracta d'una història conceptual, de dins a fora, on distingeix sempre entre metodologia, ontologia, epistemologia i filosofia pràctica (ètica i política), però focalitzant els nuclis de significació dels autors, sense deturar-se gaire en la història social o en les connexions contextuais o històriques, i sí en canvi en la gènesi i les connexions intra i inter-temporals.

Semblaria, doncs, que les posicions del realisme semàntic, l'integracionisme i l'ontologia pragmàtico-racionalista haguessin de conduir o guiar les exposicions històriques. Però em sembla que no succeeix només d'aquesta forma, amb una sola direcció.

Penso que en el cas de Ferrater valdria la pena fer el camí invers, perquè hi ha un cert paral·lelisme llunyà entre el camí que va seguir en el seu transcurs filosòfic –fenomenologia, hermenèutica, filosofia del llenguatge i lògica, per aquest ordre– i els nivells emergents de la seva ontologia –món físic, orgànic, social i cultural. La hipòtesi de treball que em sembla més fecunda és la de projectar la via històrica en l'ontològica, i no només a l'inrevés. Es a dir: veure com la tensió conceptual concreta, al nivell de l'oposició dels discursos, més que no pas la certesa, o la funció abstracta de veritat, guia la recerca i l'exposició. Però també com és aquesta tensió la que genera (i no només limita) l'àmbit de l'ontologia dels conceptes descrits.

La història intel·lectual, d'altra banda, és un camp híbrid, interdisciplinari, extremadament obert en mètode, compromís epistemològic i ontològic, i més marcat per la descoberta de relacions inesperades i nous fets desconeguts (a partir de fonts primàries o secundàries) que per la voluntat d'oferir tesis definitives sobre moviments, fets o tendències (Gordon, 2012). A mig camí entre l'assaig i les ciències socials, constitueix un camp de reflexió i discussió que encara busca un lloc dins de les disciplines històriques. Segueix essent vàlid avui el *mot d'esprit* de Leonard Krieger (1973, 499): «Intellectual historians have become cuckoos in the historical nest». En el fons, les metàfores de Lacan, Foucault o Deleuze no importen com a tals i el valor de les obres no radica en les funcions conceptuals de les pressuposicions que adopta, sinó en els materials nous aportats, en el punt de vista, o en la discussió que és capaç de generar. Així, són història intel·lectual tant *Oedipus Lex: Psychoanalysis, History, Law* (1996), de Peter Goodrich, com *Turing's Cathedral. The Origins of Digital Universe* (2012), de George Dyson, per molt que difereixin en quasi tots els aspectes.

Potser Ferrater ho hauria entomat amb la distància irònica que gastava. Però tinc la impressió que, ben al contrari, ell mateix tendia als extrems dins dels seus conceptes-límit –sigui l'epistemologia realista o la ficció en forma de contes o novel·la. La mateixa distància amb què considerava les produccions intel·lectuals i la necessitat de consistència i coherència internes, li hauria impedit tal vegada de sentir-se totalment còmode en la mescla de metodologies i estils que constitueix aquest àmbit. Les seves novel·les són

novel·les. Els assaigs d'història intel·lectual, història. Com Batllori –i això els apropava, mal que rarament se citaven l'un a l'altre i Batllori no figuren en el Diccionari– Ferrater no barrejava els gèneres.

Com ja ha estat apuntat, però, en ell no hi ha un sol autor: hi ha també l'assagista, l'historiador, l'hermeneuta, l'autor que mira des de fora el *sentit* de la història i l'integra en el comportament cultural (més abstracte) de la élite per a generalitzar-lo en les masses, com Ortega, i buscar el *graal* de la cohesió social en la *integració* [*integration, Einbindung*] de la cultura, els valors o l'organització estatal, com Dilthey, Heller, Smend, Schmitt, Binder i tants altres autors germànics ancorats en l'historicisme europeu neohegelià. L'aire de família entre Ortega, Julián Marías, Laín Entralgo i Ferrater és massa acusat com per ser obviat. I el *Hombre en la encrucijada* (1952; *The man at the crossroads*, 1957) n'és prova suficient.

En canvi, l'estil amb què ell escriu història intel·lectual al Diccionari i als articles afins és concís, busca la precisió i, especialment la veracitat de les dades en què es basa. Per simple que sembli, com a bon historiador, Ferrater comprovava les dades que oferia i, cosa que cal remarcar, llegia el contingut dels llibres dels autors que exposava. Això li facilitava l'esmena dels errors i, especialment, aplicar-se a la reconstrucció analítica dels conceptes bàsics i efectuar la labor comparativa que li permetia destriar-ne les oposicions i contraposicions.

Crec que, al final, després de passar per la filosofia del llenguatge i la lògica, historiava els termes, els conceptes, les trames conceptuals i els discursos per separat, distingint nivells de llenguatge, objectes o constructes conceptuals, obres i moviments filosòfics. Això ja no és historicisme, i comporta una filosofia de la història d'un altre tipus.

L'article sobre l'origen d'*ontologia* és clàssic. Correspon a la recerca que va endegar per entendre el retorn de la metafísica (vs. la teologia) i l'estructura general de la filosofia, com a mètode, que va marcar el racionalisme del segle XVII i XVIII, de Suárez i Fonseca a Baumgarten, Wolff i Leibniz, fins a l'atac de Kant (FM, 1963). El terme *Ontologia*, explica Ferrater, és usat per primer cop el 1613 en la terminologia filosòfica de Goclenius, als Països Baixos, no en les obres de la segona escolàstica, que no va considerar necessari l'ús de termes nous per a tractar dels ens i dels tipus d'ens (FM, *ibid.*, 38).¹³ Però el terme no tenia encara la significació d'organització racional del coneixement i de les diverses branques del coneixement –«el que hi ha»– que adquireix després de les obres de Juan Caramuel de Lobkowitz.

13 «A number of historians (R. Eucken, E. Gilson, Hans Pichler, Max Wundt, Heinz Heimsoeth) mention Johann Clauberg as the first philosopher who used the new term we are looking for: the term 'ontology.' This is not the case. The first instance occurs in Rudolf Goclenius (*Lexicon philosophicum, quo tanquam clave philosophias fores aperiantur, Informatum opera studio Rodolphi Goclenii*. Francoforti, 1613). (...). The word 'ontology' occurs in Goclenius's Lexicon on page 16 as follows: 'ontologia, philosophia de ente'. This is all».

Ferrater ressegueix minuciosament les distintes significacions del terme, i com la seva semàntica es va distingint dels termes clàssics de *metafísica* i *philosophia prima*, al mateix temps que competeix amb d'altres termes equivalents, com *ontosophia* (Clauberg), *gnostologia* (Caramuel) o *noologia* (Calovius). L'impuls definitiu al terme li dona Wolff, en el títol de *Philosophia prima sive ontologia methodo scientifica pertractata, qua omnes cognitionis humanae principia continentur* (1730), on «Ontologia seu philosophia prima» es defineix com a *scientia entis in genere, quatenus ens est*, que usa el «mètode demostratiu» i investiga els predicats més generals dels ens en tant que tals.

Reprendrem més tard el discurs sobre l'origen. Per a ser fidels, hauríem de rastrejar el terme en altres escrits del propi Ferrater, el Diccionari, i les seves obres de filosofia més acabades on, com hem vist, l'ontologia juga un paper essencial. Penso que això constitueix una altra característica de l'autor. Mentre escrivia les veus del Diccionari seleccionava els temes que li permetien avançar en la seva obra personal com a filòsof. Constituïen la base dels seus articles. Podríem entendre-ho com un prisma, on la base de coneixement són les entrades del Diccionari; la capa intermèdia els articles i els assaigs; i la darrera capa la construcció intel·lectual de *De la materia a la razón* (1979) i *Fundamentos de Filosofía* (1985). Així, hi ha una tensió conceptual no solament horitzontal, sinó evolutiva i vertical.

¿Per què sostinc doncs que la seva ontologia és en realitat una metafísica que es fonamenta en una filosofia de la història? *Perquè no hi ha diferència de mètode en la concepció ontològica i en la construcció històrica*. En realitat, el Diccionari és una xarxa, una trama de nodes i relacions conceptuals que no estan ancorades en la història, sinó que són elles mateixes, històriques, en el sentit fenomenològic ja apuntat.

En un dels seus articles, Ferrater imaginava una biblioteca de Babel denominada HLM –no *HyperText Markup Language*, sinó *Herodotus Memorial Library*– on es classifiquessin exclusivament les obres en funció de les pròpiament historiogràfiques, deixant a part les que servien les primeres com a material de construcció (FM, 1982). Només per a mostrar després que aquesta classificació no seria sintèticament possible: les obres d'història són elles mateixes història també, i el punt de partida és que els historiadors fan bastant bé la seva feina tal i com la fan. Es tracta doncs més d'una *elucidació* conceptual que d'un discurs del mètode (i, com a tal, prescriptiu). L'exercici que segueix, la divisió entre tres tipus de llenguatges¹⁴, assumeix aquesta

14. El llenguatge I (LI) refereix a fets o esdeveniments particulars a partir d'enunciats simples, verificables o falsables, e.g. «Constantinopla sucumbí als turs en 1453». LII refereix a interpretacions només indirectament falsables, amb l'ajut d'altres enunciats e.g. «La caiguda de Constantinopla va significar la fi de l'Imperi Bizantí». LIII és avaluador, directament interpretatiu, ja no falsable, i sotmès a revisió, e.g. «Amb la caiguda de Constantinopla el 1453, el darrer bastió de la cultura antiga va desaparèixer a l'est de l'antic Imperi Romà».

situació de permeabilitat entre els nivells que distingeix, i els vincula segons tres criteris de relació historiogràfica –*positivista*, *hermenèutic* i *recursiu*. (Recordem que a més de referència, hi ha per a Ferrater co-referència, hetero-referència i *trans-referència* aplicada a les ontologies).

Així, a mesura que es puja de nivell i es canvia de dimensió (o *disposició*) el criteri de veritat és més aviat un criteri de densitat en les relacions establertes entre les representacions que no pas una funció per a falsar hipòtesis. Això no significa que Ferrater abandoni el criteri de veritat: només que la reflexivitat i interdependència dels enunciats el fan més complex. Així, proposa un versió feble del tercer criteri de relació entre els llenguatges distingits, el *recursiu*, per a la historiografia¹⁵.

El «criteri recursiu» aplicat al coneixement històric revela la densitat tant històrica com ontològica. Carles Ulisses Moulines ha tret profit de la metafilosofia de Ferrater. El filòsof va acceptar favorablement també la formulació de Moulines (1982, 31-32) del «Principi de la Rellevància de les Distincions Graduals»¹⁶, en versions positiva i negativa, on aquest mostrava la utilitat de l'integracionisme ferraterià per a evitar qualificar com a sense-sentit contingut semàntic. Una altra manera de dir-ho podria ser també aquesta: «Desconfieu de les dualitats conceptuals, però no les llenceu a la brossa perquè us seviran d'orientació heurística» (Moulines, 1991). Així, el dualisme fets-valors, pres de manera absoluta no reflectiria correctament la relació que tenen història i filosofia de la ciència.

La divisió excessivament tallant entre discursos normatius o valoratius i descriptius es basaria en una metafal·làcia cognitiva que pretén excloure valors i interpretacions dels enunciats teòrics. Moulines ha usat la mateixa idea per a disminuir la distància entre història i filosofia de la ciència, i jo tendeixo a simpatitzar amb l'exclusió del dogma de l'empirisme des d'aquesta perspectiva que obre l'àmbit de la metateoria a formulacions diverses. Ni la història de la ciència és purament descriptiva, ni la filosofia de la ciència és purament avaluadora (Moulines, 1983).

15. FM, 1982, 150. «What I have been saying all along leads me to propose a 'weak' or 'informal' recursive procedure in historiography. This procedure has a number of advantages, among them the following: (i) it is a truly orderly, or systematizable, procedure; (ii) it echoes the hermeneutician intuition that parts and wholes are inextricably intertwined without necessarily falling into circularity; (iii) it also echoes the holistic view that parts of one language, and in particular, statements in Language I can be related to segments of other languages, especially to statements in Language III, in a great variety of ways, while emphasizing at the same time the proper function of each 'language', namely, of each 'level'».

16. Versió positiva: «Son filosóficamente relevantes las distinciones conceptuales que atienden sólo a diferencias de grado, y no a diferencias absolutas en el objeto y dominio de estudio» (p. 31). Versió negativa: «Son filosóficamente peligrosas, y frecuentemente perniciosas, las distinciones conceptuales tajantes que pretendan determinar supuestas diferencias absolutas en el objeto o dominio de estudio» (p. 32).

5/ La filosofia de la història

La meua intenció ara no és discutir, sinó contextualitzar aquesta posició, perquè em sembla que la gènesi de la idea pot ajudar a la seva comprensió. ¿Quin origen té la posició de Ferrater? Tornem a la historiografia. L'any 1951 fou un dels *discussants* de la ponència de Maurice Mandelbaum sobre el valor científic de la història al Congrés de l'Associació Filosòfica Americana.¹⁷

Mandelbaum era conegut per la seva oposició al relativisme i la seva adscripció a l'objectivisme i realisme crític (desenvoluparia més tard la seva teoria de la «fal·làcia de l'auto-excepció», *the Self-Excepting fallacy*). Feuer era un especialista en Marx i en Spinoza; i Friess era expert en Husserl, a més d'historiador de les religions i líder de la New York Society for Ethical Culture. Tots tres dominaven la cultura germànica centreeuropea, s'interessaven pel judaisme, i es preocupaven especialment pels aspectes ètics i morals de la investigació històrica. Tenien, a més, una bona formació científica. (Feuer havia fet la tesi doctoral sobre l'espai i el temps amb Whitehead, e.g.).

Si hom llegeix contextualitzadament el Simposi i d'altres esdeveniments que van succeir en la mateixa època no pot deixar de veure que al dessor de les disquisicions científiques hi havia els esdeveniments dramàtics de l'holocaust, la tragèdia d'Hiroshima i la davallada de la cultura europea. Començava la guerra freda. I a la llum dels esdeveniments posteriors, podem llegir aquests inicis com un intent de reconstrucció d'una racionalitat malmesa.

En el fons, penso que la prima pell que començava a créixer sobre les ferides –l'ús del llenguatge fenomenològic o analític, l'intent de reconciliar ciència amb humanisme etc...– deixa traslluir les preocupacions ètiques principals, començant pels problemes de l'objectivació del mal i l'emergència dels totalitarismes. Així, el reconeixement dels fets històrics, l'establiment d'esdeveniments inqüestionables (com l'existència de l'holocaust) adquiria un valor ètic per si mateix. La qüestió de la veritat ha d'examinar-se, doncs, amb aquesta dimensió en ment.

Eren temps convulsos. Feuer, com Sydney Hook, passà del radicalisme d'esquerres a una posició molt més cauta i conservadora, després de la guerra. Friess desenvolupà la concepció interreligiosa, i Mandelbaum aprofundí en el realisme crític que ja havia formulat, buscant una distància salvadora respecte a les ideologies.

17. El Simposi «What is Philosophy of History» tingué lloc el dia 28 de desembre del 1951, de dues a quatre de la tarda, dins del 48 Annual Meeting de The American Philosophical Association (APA), Eastern Division, tingut a Bryn Mawr els dies 27-29 de Desembre del mateix any. Les ponències anaren a càrrec de Maurice Mandelbaum, Lewis S. Feuer, i Horace L. Friess. Van respondre com a *discussants* S.P. Lamprecht i Josep Ferrater Mora. Vegeu el programa del Congrés a *The Journal of Philosophy*, vol. 48. n. 23., nov. 8, 1951, p. 738. La discussió es va publicar l'any següent. Cf. Ferrater, Lamprecht, Mandelbaum, 1952.

Daten d'aquesta època els intents de diàleg entre les diverses filosofies polítiques i del coneixement. Al meu entendre, el retorn a la filosofia de la història en el context nord-americà i europeu té aquesta lectura possible. Un altre filòsof eminent, futur mestre de Richard Rorty, Richard McKeon, va organitzar la reflexió requerida per la UNESCO entre els dos móns que es preparaven per a continuar la lluita. Es tractava d'un intent de clarificació de conceptes bàsics tant en ciències socials com en filosofia política. McKeon va participar o coordinar la publicació de diversos simposis i enquestes entre 1946 i 1957¹⁸. La primera, sobre el concepte de drets humans, fou una de les bases de la Declaració universal dels Drets Humans de la ONU del 1948 (McKeon, 1948b). La segona, enviada a prop de sis-cents experts d'arreu del món, intentava destriar els trets bàsics del concepte de democràcia (McKeon, 1951). La tercera, més modesta, enfocava el concepte de llibertat (McKeon, 1952). La quarta, amb Robert K. Merton i Walter Gellhorn, l'accés a la cultura a través de la lectura (McKeon, Merton, Gellhorn, 1957).

L'any 1951, una mica abans de la reunió anual de l'APA, aparegué el volum sobre la democràcia. Val la pena repassar els materials preparats pel filòsof noruec Arne Naess, amb participació, entre molts d'altres, de John Dewey, Alf Ross, Emmanuel Mounier, Chaïm Perelman, i de marxistes com Henri Lefebvre, Charles Bettelheim i Paul M. Sweezy, per a tenir una idea de les tensions del moment, i com es veia el diàleg com una de les úniques sortides possibles per a la reconstrucció de la racionalitat i, en definitiva, de la pau, després de la segona gran guerra. Lamentablement, l'esforç d'aplicar el qüestionari qualitatiu de Naess i d'assolir un mínim consens entre les diverses posicions no prosperà. Les posicions resultaven massa allunyades entre si i, com era d'esperar, la crítica de les revistes de ciència política i de sociologia nord-americanes va saludar (amb alguna excepció) aquest intent de diàleg i clarificació conceptual com una inútil cerimònia de la confusió. *Parvum in multo* (Sears, 1951, 165)¹⁹.

Naess mateix escrivia en la síntesi que efectuà al final:

«The lesson of all this lies in the realization that knowledge of ideological processes is still so little developed that standardized oversimplifications of controversial issues can win widespread acceptance under the shelter of scholarly authority. The answers to the questions on the semantics of 'democracy' furnish excellent illustrations of this predicament: they show how

18. Cf. Richard McKeon (1947, 1948a, 1948b).

19. La ressenya de Joseph S. Roucek (1951, 425-26) a *l'American Sociological Review* no és menys àcida: «Is the term 'democracy' ambiguous? Is it being misused in contemporary political discussions? Are there opposed and incompatible forms of democracy, i.e. political and social? Does tolerance of differences make democracy vulnerable? Is there agreement among the victorious 'democracies' of World War II concerning ultimate objectives? The answers here are just as confusing as the search for them».

even outstanding experts are apt to treat complex historical, linguistic, and philosophical issues as if there were only a choice between a true account and a definite analysis on the one hand and a heap of crude misrepresentations and deliberate distortions on the other». (Naess i Rokkan, 1951, 470).

No obstant això, vist des de la distància necessària, aquest intent de clarificació conceptual va resultar força profitós. Naess, que s'havia pres un any sabàtic per a dirigir la recerca, reforçà la seva aproximació empírica als problemes polítics i socials en els anys vinents (Naess, 1956/57; 1960), i l'experiència de la desavinença li va servir per a perfilar molt més la diferència entre *acord*, *desacord*, *pseudoacord* i *pseudodesacord* que va desenvolupar poc després (Naess, 1953; 2005, 137 i ss.). Més tard Naess reconeixia el que era obvi: la UNESCO era un lloc per a fer política, més que no pas investigació. Sigui com sigui, la construcció epistèmica de la filosofia en les ciències socials i històriques va trobar aquí un primer laboratori, i *Democracy in the World of Tensions* posà de manifest la necessitat d'especificar molt més el lligam intern entre els pressupostos filosòfics, les teories socials i els plans d'acció relacionats amb elles.

Ferrater no va participar-hi. Encara s'estava situant en el panorama de les discussions de l'APA. Al desembre del 1951, quan ell organitza a Bryn Mawr el 48 Congrés, McKeon està a punt d'ocupar la presidència de l'associació (al 1952) i, aquell gener mateix, el *Journal* es fa ressò de l'enquesta que dirigeix sobre el concepte de llibertat²⁰. Ferrater devia estar, doncs, ben al corrent de les discussions i del que es coïa. I no crec que sigui casual que escollís participar en el Simposi sobre filosofia de la història. Era en aquest camp on es donaven les discussions sobre la filosofia aplicada que a ell li interessaven, i on es plantejaven en definitiva les relacions amb la filosofia de la ciència.

Al Simposi de Bryn Mawr, es palpava aquest clima. Feuer va denominar «projective propositions» les posicions idealistes dels filòsofs del segle XIX (Hegel, Marx) que adscriuen els seus propis valors a les descripcions socials i històriques. Mandelbaum denominava directament com a «ontologia» els conceptes que buscava per donar raó dels fenòmens col·lectius. Freies advocava per una filosofia comparativa i intercultural. Tots tres cercaven una base més sòlida des de la qual fer i avaluar la història que la simple linealitat descriptiva dels fets, oposada a interpretacions més complexes que incorporaven proposicions abstractes involucrant l'historiador o l'observador mateix. La forma –entesa de forma reflexiva, a la manera de la *Gestalt*²¹– i els judicis ètics podien entrar a formar part així dels models amb què es descriuen i s'expli-

20. Cf. H. J. Pos, President of the International Federation of Philosophical Societies, 1952. Ferrater no està tampoc entre els autors consultats, entre els quals figuren en canvi Salvador de Madariaga (des d'Anglaterra) i Juan Zaragüeta, José Pemartín i José María Díez-Alegría (des d'Espanya).

21. Cf. Versteegen (2000). Per a una aproximació des del vessant empíric del realisme crític, cf. Lloyd (1989).

caven els fets. I, almenys en el realisme crític de Mandelbaum, el qual publicaria *The Phenomenology of Moral Experience* l'any 1955, el criteri de veritat de les proposicions simples es respectava a mesura que hom aprofundia en la densitat de l'explicació científica aplicada al comportament col·lectiu.

La filosofia de la història podia discutir amb la història –les explicacions històriques– de la mateixa manera que la filosofia de la ciència ho feia amb les hipòtesis científiques. Es tractava, com asseverava Ferrater en el seu comentari, d'assolir una *perspectiva* a partir de l'explicitació del llenguatge amb el qual es formulaven les explicacions històriques. Aquí encara contraposava 'llenguatge' a 'ontologia', però no trigaria gaire a incorporar el suggeriment de Mandelbaum (1951, 360): «I fail to see how one can discuss problems in the philosophy of science without in the end raising fundamental ontological problems».

Com veiem, tots els elements que apareixen en el pensament posterior del filòsof català –les nocions de tensió conceptual, nucli, diàleg, acord/desacord, emergència de propietats col·lectives, rebuig de les dicotomies, ontologia, oscil·lacions semàntiques dels conceptes etc...– són presents en el context intel·lectual entre 1948 i 1955 que acabo de dibuixar. La deriva lingüística i lògica d'aquests anys, i l'esforç d'assimilació que va representar per Ferrater, és incompleta si hom no hi afegeix el vessant de filosofia de la ciència que comprèn la història i, amb ella, les ciències socials.

Crec que és a partir d'aquest moment, a mitjans dels anys cinquanta, que Ferrater perfila, a contrari, i en discussió amb diversos tipus de filosofies de la història i de la lògica, la seva pròpia posició, i se situa ell mateix com a actor, com a *interlocutor*.

Aquests anys són també els anys de la tensió interna del filòsof, on aprèn lògica i filosofia del llenguatge i intenta compaginar aquesta visió amb la perspectiva europea d'entreguerres. Hi ha un component cultural important aquí, perquè l'autor que escriu *El hombre en la encrucijada* (1952), apedaça *The man at the crossroads* (1957) i publica al final de la dècada «The Intellectual in Contemporary History» (1959) no és homogeni, no es troba còmode en la seva pròpia pell. «More than ever society is in need of intellectuals, and more than ever it feels the urge to get rid of them» (FM, 1959)²². Breu: la filosofia de la història de l'intel·lectual que escriu –el propi Ferrater– no és la història intel·lectual, molt menys personal, continguda en el Diccionari. Aquesta tensió irresolta la durà fins al final.

Tanmateix, els problemes també vénen, com mostraré en el següent apartat, si baixem el nivell d'abstracció i passem de la metateoria (i la historiografia que l'acompanya) a la teoria, perquè, a nivell computacional si

22. I continua: «More than ever the intellectual feels a deep attachment to his social bonds, and more than ever they have become highly problematic for him. No wonder the intellectual is constantly brooding over the role he plays, or the role he thinks he ought to play, in society».

més no, el que cal és justament reduir la complexitat de la interpretació i simplificar-ne la «densitat» si volem construir ontologies que siguin útils. Hem vist ja com Ferrater, en l'article clàssic de 1963, és un dels primers en cridar l'atenció sobre l'ús del terme *ontologia*. Si contraposem aquest article amb la perspectiva complementària sobre Suárez, publicada el mateix any en versió francesa²³, trobarem que els *modes* o modalitats de l'ésser del Doctor Eximius encaixen bastant bé amb la noció de trets estructurals de *presència*, *confluència* i *in-transcendència* elaborats posteriorment. Són una altra manera de dir, amb Aristòtil, que l'ésser pot dir-se de múltiples maneres, i una forma de proclamar, però, que hi ha una dimensió en què es pot parlar amb sentit de la *mateixa manera* de l'essència i l'existència. Però no avancem esdeveniments: centrem-nos ara en les ontologies tal i com són enteses des del seu vessant computacional.

6/ Una metafísica per al diàleg

Ferrater segurament hauria seguit amb interès el renaixement de la construcció d'ontologies en les ciències de la computació, la qual va tornar a arrencar amb força durant els anys noranta del segle passat. En el decenni que seguí a la seva mort, al 1991, el modelatge del sentit comú (*CommonKADS: Knowledge Acquisition and Documentation Structuring*)²⁴, la construcció de semàntiques formals per a les llengües naturals (*Wordnet*)²⁵ i el desenvolupament de la denominada lingüística de corpus van acompanyar l'explosió d'Internet i la construcció dels mecanismes de tractament de la informació distribuïda a la xarxa. Com ell havia anticipat, la *representació* del coneixement és el que va permetre fundar el Web Semàntic i l'avenç en gestió de la informació.

Tanmateix, aquest moviment no va venir necessàriament precedit d'un fonament estructural en la filosofia de la matemàtica o de la lògica, per tal com no es requeria cap representació filosòfica completa per treballar-hi. Aquest és un tema debatut, perquè les fonts són molt diverses, i la investigació de fonaments sempre ha estat molt present en l'enginyeria del coneixement. Penso, però, que el cicle d'*adquisició*, *representació* i *modelatge* va ser concebut directament a partir de la confrontació del procés de computació (i la seva implementació en màquina) amb l'experiència més rica de la parla del llenguatge comú i dels diversos àmbits de coneixement. No va ser la filosofia, ni cap «gir lingüístic». Van ser més aviat les experiències prèvies dels sistemes experts, als anys vuitanta, i de la primera etapa de la ciència cognitiva i la intel·ligència artificial les que van encoratjar la construcció d'ontologies útils per a la recuperació, classificació i gestió de la informació a partir de motors de cerca²⁶.

23. FM i Desphilho, 1963. La versió anglesa és de deu anys abans, cf. FM 1953.

24. <http://www.commonkads.uva.nl/frameset-commonkads.html>

25. <http://wordnet.princeton.edu/>

26. Vid. Casanovas, 2010c. En contra de la meua opinió, Smith, 1991, 22.

En aquest àmbit, la definició més popular de les ontologies computacionals –en plural i minúscules per a distingir-les del seu homònim en filosofia– segueix essent la que va oferir Gruber el 1993. El que existeix a la xarxa és el que pot ser representat, i una ontologia es defineix com l'especificació explícita d'una conceptualització compartida, reutilitzable i escalable²⁷. Les ontologies estructuraven el contingut *específic* –«content-specific specificacions»– que ha de ser «transportat», i que requereixen un acord previ.

Després d'això, la confluència entre Web Semàntic, la construcció de llenguatges (e.g. *Ontology Web Language*, OWL) i editors (com *Protégé*, e.g.) no ha parat de créixer. I tampoc el diàleg entre la filosofia de la computació, la lògica i les ciències cognitives. La distinció entre ontologia (en filosofia) i ontologies (en computació) va ser feta ben d'hora (Guarino i Giaretta, 1995). És la filosofia la que proporciona el marc de reflexió per a la transformació social que ha suposat la convergència de les tecnologies de la informació i de la comunicació des de finals dels segle xx. Però és l'enginyeria la que, pas a pas, ha construït la via de la transportabilitat –al costat d'altres tècniques– per a la implementació i gestió dels sistemes d'informació.

Tot i això, amatent com estava als desenvolupaments de la física i la biologia, Ferrater no va prestar una atenció similar als desenvolupaments de la intel·ligència artificial ni als de la ciència de la computació. Això em sembla cert malgrat les ironies sobre la cibernètica de Wiener²⁸, l'atenció prestada a l'automació en el capítol de la tècnica de *El hombre en la encrucijada* (FM 1965, 299) i els seus coneixements bàsics de programació²⁹. És notable que els noms de Herbert Simon, Alan Newell, Marvin Minsky, Ed Feigenbaum, o John McCarthy no figuressin en el seu diccionari al 1979, potser perquè no els considerava pròpiament filòsofs. Aquesta és tanmateix la línia que després del seminari de Dartmouth del 1955 va fundar les bases per a la construcció i el desenvolupament de la revolució cognitiva, la Intel·ligència Artificial i, al capdavant, Internet. Tampoc hi figuren noms com els de Georges Miller, David Rumelhart o James McClelland.

En enginyeria del coneixement, les ontologies serveixen per a reduir la complexitat de la gestió de la informació, classificar-la i facilitar tant la connexió amb l'usuari com la interoperabilitat entre els llenguatges i objectes de coneixement (SKOS). Una ontologia fundacional o d'alt nivell [*upper level*

27. Cf. Gruber, 1995, 908. «A conceptualization is an abstract, simplified view of the world that we wish to represent for some purpose».

28. «Acaso todo esto no es más que un sueño. Acaso San Pablo tenía razón cuando decía que la locura de Dios es más sabia que la sabiduría de los hombres». (FM 1949b, 2005, 113).

29. Així ho declarava en un text breu sobre «els alfanumèrics», discutint una afirmació de Camilo José Cela sobre els ordinadors: «Si yo, que le llevo cuatro años a Cela, puedo más o menos penosamente, programar en Basic, Fortran, Pascal, y hasta en el más esotérico APL, ¿cómo no va a poder hacerlo, y mejor, el autor de *La colmena* y de *Una mazurca para dos muertos*?» (FM 1986, 250).

ontology, top ontology] explicita el «compromís ontològic» per a un vocabulari determinat i atorga restriccions sobre les categories proveïdes a través d'axiomes (Hohendoerf, 2010). Ferrater no té aquest propòsit. ¿Com l'hauria pogut tenir?

Valdria la pena intentar construir una ontologia d'alt nivell (amb grafs) a partir de la conceptualització de Ferrater, a la manera de CYC³⁰, PROTON³¹ o DOLCE +³². Però ens topàrem amb la intraduïble estructura conceptual del filòsof. No es tracta d'una meta-ontologia –*Methontology* és justament el nom d'un mètode ben conegut de construcció en computació– sinó del que, com hem vist, ell mateix denominava *trans-ontologia*, on les diverses dimensions, significacions correlacionades i nivells no es corresponen amb les relacions de jerarquia, pertinença, mereologia, cardinalitat... necessàries per a l'elaboració d'una ontologia categorial que pugui ser connectada a d'altres ontologies més concretes (nuclears i de domini). Fins i tot si adoptéssim una visió semiòtica, com la de l'ontologia de Sowa (2000), ens trobaríem amb la impossibilitat d'estructurar *al mateix temps* el sentit lingüístic i no lingüístic de la posició de Ferrater (vid. Fig. 1).

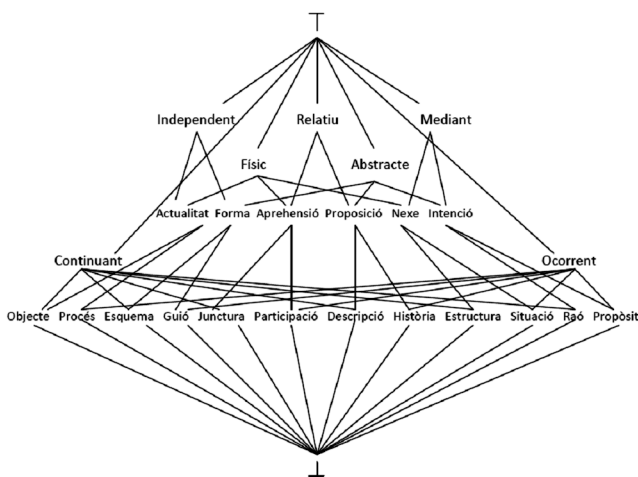

Fig. 1. Ontologia d'alt nivell [*Top Level Categories*] de John Sowa (2000). T significa «Thing» [traducció PC]. Font: <http://www.jfsowa.com/ontology/toplevel.htm>

30. <http://www.cyc.com/platform/opencyc>

31. <http://proton.semanticweb.org/>

32. <http://ontologydesignpatterns.org/ont/dul/DUL.owl>

La filosofia, per a ell, és encara un assumpte de filòsofs, i pot ser compendiada com un sol cos de coneixement –ja sigui positiu o reflexiu. Els desenvolupaments dels darrers vint anys han contribuït a matisar aquesta posició³³. Penso que no va arribar a resoldre mai la tensió entre el seu ànim científic i el seu talant històric i dialògic, entre la guia empírica del seu marc conceptual i la guia holística dels principis que delimitaven per a ell l'existència de l'àmbit de la filosofia mateixa.

Per a ser justos amb Ferrater, aquesta tensió es troba també irresolta en l'arrel mateixa de *compartir* el coneixement i formular-ne ontologies. El procés d'adquisició del coneixement, la posterior discussió ontològica, la formulació dels axiomes, i la combinació amb d'altres algorismes de caràcter purament estadístic (no semàntics), no és completament automatitzable. No hi ha una única ontologia d'alt nivell, sinó que hi ha una pluralitat d'opcions en funció de les pressuposicions escollides per a construir-ne l'arquitectura.

7/ Ontologia i historiografia semàntica de segon grau

¿Què és el que tenim davant, doncs? Al meu entendre, una interessant metafísica tardana del segle XX, de tall realista, amb vocació científica i empírica, deutora del racionalisme filosòfic, del naturalisme i de la filosofia del llenguatge, que intenta comprendre com una sola unitat no solament el món sinó la ciència i la filosofia de la ciència que s'elabora sobre ella. A l'ensem que constitueix també una lectura dialògica de l'oposició entre posicions filosòfiques i proporciona una base per a fer història intel·lectual. Això, en puritat, constitueix una *historiografia semàntica de segon grau*. Es a dir, un conjunt de lectures *sobre* la història conceptual que *a partir* d'aquesta mateixa història no es basa en una labor d'arxiu o en investigació directa sobre fonts primàries, sinó que intenta construir un sentit operant dinàmicament sobre els resultats de la primera.

Reprenem la història del terme 'ontologia' per a mostrar aquest darrer punt³⁴. Ja he esmentat que l'article de Ferrater, al 1963, va representar un punt d'inflexió en la història del concepte. Contemporàniament a Jean École –l'article del qual sobre Wolff ell expressament esmenta haver llegit *després* d'escriure el seu (FM, 1963, 38 n.1)– assenyala Rudolf Göckel [Goclenius] (1547-1628) com el primer que utilitza el terme, al 1613, sense implicar però una semàntica distinta a la metafísica original. Ferrater es basava en les tesis de Rudolf Eisler (1929) per a fer aquesta assignació i reconstruir els diversos sentits del concepte fins arribar a Wolff que seria qui, recordem-ho, hauria donat llum verda a l'expansió del terme³⁵.

33. Vegeu e.g. John F. Sowa (2010).

34. Sobre la història de l'ontologia, Raul Corazzon manté actualitzat un web sobre les aportacions més recents, vegeu <http://www.ontology.co/history.htm>.

35. Cf. Marco Lamanna (2006, 564). «Dopo dunque la citazione di Rudolph Eisler nel 1929, quella di École è la prima definitiva attribuzione del neologismo a Goclenius

El renovat interès per l'ontologia ha permès esmenar posteriorment aquesta interpretació sobre els primers vint anys del segle XVII a les universitats protestants de l'àrea germànica, incloent l'errònia atribució del primer ús del terme a Göckel³⁶. Aquest havia coincidit l'any 1607 a Marburg, on ensenyava lògica, ètica i matemàtiques, amb Jakob Lorhard (1561-1609), el qual havia estat cridat aquell any pel Landgraf Moritz von Hessen per a ensenyar teologia. Lorhard havia escrit l'any anterior (1606) un llibre per als seus alumnes titulat *Ogdoas scholastica* compronent les matèries de llatí, grec, gramàtica, lògica, retòrica, astronomia, ètica, física i metafísica. El darrer llibre, el vuitè, portava justament per títol *Metaphysica seu Ontologia*. 'Ontologia' és un mot que apareixia doncs ben destacat en el frontispici de l'obra.

La història no acaba aquí. Lorhard es va basar en el contingut del llibre de Clemens Timpler (1563-1624) *Metaphysicae Systema Methodicum*, publicat a Seifurt (1604) i a Hanau (1606), per a exposar en diagrames extrets de la tradició pedagògica de Pierre de la Ramée [Ramus] (1515-1572) la nova 'ontologia' com a ciència de l'intel·ligible.

L'atenció amb què ha observat recentment aquesta línia calvinista de pensament el lògic Peter Øhrstrøm i el seu equip ha permès establir les relacions entre Timpler, Lorhard i Göckel d'una manera més precisa, observant la diferència respecte a les *Disputationes Metaphysicae* (Mainz, 1506) de Suárez (que és el text contra el qual apunten especialment les tesis de Timpler), i establint les variacions epistèmiques de sentit i de mètode que representa l'ús primerenc dels diagrames al segle XVII (Øhrstrøm et al. 2005, 2007, 2008). Per a Suárez, la metafísica es refereix clàssicament a l'ens. Per a Timpler, en canvi, *metaphysica est ars contemplatiua, quae tractat de omni*

riscontrabile nella storiografia contemporanea; va anche detto però che a quest'ultimo viene riconosciuto solo il merito del conio. Risulta essere stato propriamente Calov, invece, il primo ad aver scientemente elaborato una *ontologia* quale parte preliminare della metafisica. Questa ipotesi storiografica viene ripresa e in qualche modo radicalizzata in un famoso articolo di José Ferrater Mora, *On the early History of Ontology*. Ferrater Mora riprende Eisler nell'assegnare il nuovo termine a Göckel segnatamente alla voce *Abstractio* del *Lexicon*».

- 36 «Ferrater Mora cita anche un'altra opera del filosofo di Marburg, la *Isagoge in peripateticorum et scholasticorum primam philosophiam* (1612), di poco precedente al *Lexicon*. In quest'opera secondo Ferrater Mora oltre a non utilizzare il termine, Göckel avrebbe posto come sinonimi *prima philosophia* e *metaphysica* di fatto escludendo ogni tipo di frattura epistemologica in seno alla scienza dell'ente. Probabilmente Ferrater Mora doveva ignorare che l'edizione della *Isagoge* del 1612 era una ristampa rispetto alla prima edizione del testo (Frankfurt, 1598). La critica successiva (Rompe, Courtine, Moreau) ha peraltro letto proprio in quel lavoro una delle più significative e radicali distinzioni in senso *ontologico* della metafisica. Il fatto poi che la scelta di Göckel –letta da Ferrater Mora come puramente accidentale (*afterthought*)– fosse rimasta priva di conseguenze rilevanti è smentito storicamente. Basti riferirsi alla scelta di Alsted che nella sua opera *Cursus Philosophici Encyclopaedia* (1620) riporta il nuovo nome di *ontologia* proprio di rimando all'autorità di Goclenius e all'occorrenza del *Lexicon* del 1613». Lamanna, op. cit. p. 565.

*intelligibili, uatenus ab homine naturali rationis lumine sine ullo materiae conceptu est intelligibile*³⁷.

D'altra banda, la distribució diagramàtica de Lorhard, amb les relacions entre les dicotomies conceptuals que apareixen a l'obra, permeten llegir l'*Ogdoas scholastica* com un hipertext, on les relacions transversals i referències internes (més iteracions, parèntesis invertits i d'altres mecanismes simbòlics) en faciliten l'extracció de l'ontologia de fonaments. Peter Øhrstrøm suggereix l'estructura de la Fig. 2 com a *top ontology* de l'obra de Lorhard, reconstruïda a partir de la disposició dels diagrames que apareixen en el capítol vuit³⁸.

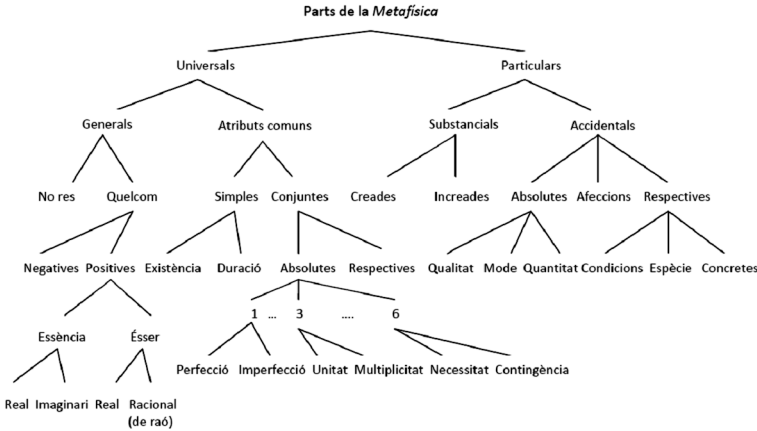

Fig. 2. Distincions ontològiques bàsiques de l'*Ogdoas scholastica* (1606), de Jakob Lorhard. Font: Peter Øhrstrøm et al. 2008, 383 [traducció P.C.]

La Fig. 3 és un exemple dels diagrames originals transcrits per Sara L.Uckelman. Constitueix el plantejament general de la metafísica de Lorhard, que es presenta com un desplegable de les propietats de l'intel·ligible. El diagrama A defineix la metafísica com «coneixement d'un intel·ligible pel qual és intel·ligible» i la divideix entre coneixement universal i particular, i dins del primer [passant per diverses dicotomies de l'universal: *logos* i distri-

37. Lorhard, *Metaphysicae Systema Methodicum*, Ll. 1, Cap. 1, cf. Øhrstrøm et. al. op. cit. 2008, 76.

38. Els diagrames continguts en aquest vuitè llibre de Lorhard han estat transcrits i traduïts per Sara L. Uckelman (2008).

bució, no-res i *quelcom*, *positiu* i negatiu] entre *essència* (A) i *ens* (B). Altres diagrames en mostren la *concatenació* (atributs més comuns de l'universal, C) i *duració* (D). Les successives anotacions explicatives i referències internes de Lorhard no corresponen a una jerarquia o distribució dicotòmica, sinó que afegeixen –en hipertext– contingut explicatiu o aclaratori a les successives divisions practicades. Es tracta, doncs, d'un mètode d'enriquiment semàntic que permet una navegació a l'interior del text.

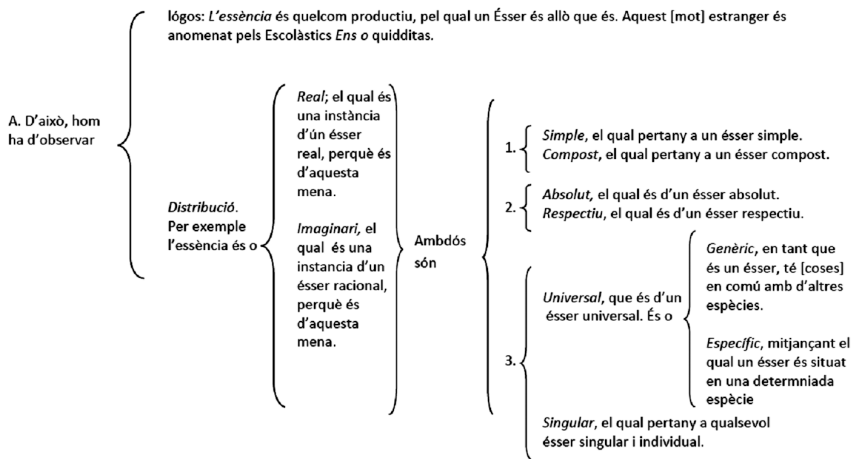

Fig. 3. Transcripció del segon diagrama de l'Ogdoas de Lorhard, sobre l'essència (A). El B és sobre l'ens. Font: Sara L. Uckelman (2008, 2) [traducció P.C.]

Si apliquem a la investigació sobre els orígens el mètode analític suggerit per Ferrater a «Languages of history», veurem que podríem considerar l'enunciat simple del Llenguatge I (L-I) «Constantinoble sucumbí als turcs el 1453» com a anàleg a «La primera aparició escrita del terme 'ontologia' es produeix al *Lexicon* de Göckel al 1613».

La historiografia posterior ha permès falsar aquesta hipòtesi, i amb ella també indirectament la interpretació de l'enunciat en L-II: «El terme 'ontologia' no té una significació especial en el *Lexicon* de Göckel». Amb l'ajut d'altres instanciacions del terme fetes pel mateix Göckel és possible doncs corregir aquesta interpretació ferrateriana.

Però continuem endavant. Una interpretació més general, avaluadora, generalitzadora, ja no referida a l'esdeveniment puntual feta en L-I i L-II, podria ser «En els primers anys del segle XVII, amb el canvi del terme *metafisica* pel d'*ontologia*, advé un marc de pensament il·lustrat més basat en els co-

neixements científics que en la teologia provinent del segle anterior» (L-III).

De fet, aquest és el sentit general de l'article de Ferrater, que situa l'èxit del terme 'ontologia' en el terreny de l'avenç del pensament laic i científic de la Il·lustració. La interpretació suggerida per la historiografia posterior no ho «desmenteix», però s'ajusta més al context de la Reforma (que Ferrater *també* tenia present): es tractaria de l'elaboració per part dels filòsofs i teòlegs dels *Gymnasiums* i universitats suïsses i alemanyes de l'ús d'un terme nou com a senyal de la construcció d'un marc propi, oposat a la metafísica aristotèlicotomista provinent del l'àmbit catòlic.

Noves descobertes sobre la raó de l'estada de només un any de Lorhard a Marburg, abans de retornar l'any següent al Gymnasium de Sant-Gall, a Suïssa, d'on provenia, permeten reforçar i datar millor la hipòtesi assumida per Øhrstrøm del contacte directe entre Lorhard i Göckel³⁹. Els conflictes teològics eren tan durs en l'àmbit del calvinisme com en el del catolicisme.

La redescoberta del treball de Lorhard sobre el pensament diagramàtic de Ramus i la metafísica de Timpler permet formular hipòtesis sobre la concepció de l'existència i del temps per part de la filosofia i teologia calvinista que abans no podien ser plantejades, i que afecta a la línia epistemològica de construcció d'ontologies que arriba fins els nostres dies. Øhrstrøm s'ha fixat i ha traslladat a notació i tècnica moderna sobretot el plantejament de la lògica temporal, innovadora a l'època.

Tot i acceptant doncs, amb Ferrater i Moulines, que ni la història de la ciència és purament descriptiva ni la filosofia de la ciència és purament valorativa, sembla raonable acordar que els enunciats sobre objectes de coneixement complexos poden ser més o menys encertats o ajustats a un marc o quadre de descripció i explicació de caràcter més general. L'abast i el valor explicatiu de les descripcions depenen de la dimensió i el nivell on opera l'anàlisi historiogràfica.

No tots els quadres tenen el mateix valor, són igualment fecunds ni condueixen a les mateixes conclusions. En el cas que ens ocupa, l'aparició i formulació d'ontologies en aquest context reforça, e.g., la lectura que veu com una amenaça l'aplicació dels models dialèctics provinents de la tradició de Rudolf Agricola i Pierre de la Ramée a la construcció jurídica dels estats i sistemes processals de l'Antic Règim (Ong, 1958; Grau i Arau, 1998). Per al plantejament judicial de les *Ordonnances* de Lluís XIV, resultava més útil el maridatge «legítim» entre l'ànim jansenista i el sil·logisme aristotèlic de Jean Domat que el concubinat «inventiu» de les arts entre dialèctica i retòrica de Pierre de la Ramée. Aquest tipus de discurs resultava també inassumible per als prínceps protestants, i tingué una aplicació més pràctica als principis del Common Law que no als països centreeuropeus, on el doble vessant de la

39. Marco Lamanna, post de 27/04/2011 al blog de Raul Corazzon, <http://www.ontology.co/history.htm>.

tradició justiniana i feudal es van fer compatible amb el poder centralitzador del príncep, el monarca, o, al capdavant, l'estat de dret⁴⁰.

¿Fins a quin punt queda «desmentida històricament», per a utilitzar l'expressió de Lamanna, la tesis de Ferrater a la llum de les noves investigacions sobre el tema?

El seu article fou publicat fa cinquanta anys, i ell no podria sinó haver-se alegrat de què la seva síntesi hagi estat tinguda en compte pels investigadors que han estudiat posteriorment el tema. D'això es tractava, de formular clarament l'estat de la qüestió i de coadjuvar a l'avenç posterior. Hi ha un dinàmica de comunicació, aclariment i reelaboració historiogràfica que travessa les generacions.

En lògica, *prolepsis* (πρόληψις), prolepsi, una figura ja descrita per Aristòtil, és un tipus de proposició on el terme mig d'un sil·logisme és implicat. Fou molt important per a la dialèctica i la retòrica. Per prolepsi, hom imagina objeccions o la refutació d'un argument. Per *procatalepsis* (πρόκαταληψις), hom anticipa la resposta a objeccions que podrien ser adreçades contra un argument, per a reforçar-lo. Han passat a la ciència social com una mena de presentificació d'acompliments posteriors, una representació anticipada dels desenvolupaments possibles. Si és així, no hi ha dubte que Ferrater posseïa aquesta art. Des d'aquest punt de vista, la denominació de que fa Eric van de Luft (2005, 767) del filòsof català com a «aristotèlic irònic», donada la veneració de l'Estarigita pel terme mig, em sembla adequada.

Crec que els matisos importen. En història intel·lectual la construcció dels marcs d'interpretació general depèn de la relació que hom pot establir entre tots els fets ben establerts dels quals parteix. Aquesta labor primària és el que defineix justament la *historiografia de primer grau*, atenta a la reelaboració de les fonts i al treball imprescindible de la construcció i anàlisi de dades directes. La feina d'arxiu (o etnogràfica), d'ordenació de dades i de posterior reordenació i explotació, amb feines de transcripció i transformació de la informació, resulta ineludible.

Ferrater, en canvi, practica una *historiografia de segon grau*, que opera sobre el *sentit* de les hipòtesis interpretatives i treballa a partir dels seus elements semàntics, especialment sobre la consistència de les hipòtesis i la coherència entre els fets coneguts i els models que en poden donar raó. Breu: és un treball de filòsof de la història que treballa sobre *models teòrics*, més que no pas d'historiador que treballa sobre els elements i materials de base.

40. He tingut ocasió de mostrar en altres estudis com el diàleg desapareix com a font del dret a la segona meitat del s. XVI i inicis del XVII en benefici del plantejament de l'autoritat reial, i com això afecta de forma decisiva als models teòrics de l'estat de dret que es van desenvolupar posteriorment, al s. XIX. És la línia humanista de pensament d'Agricola, Melancton, Sturm i Ramus, en oposició a la Contrareforma catòlica (Casanovas, 2010a, 2010b).

Jo no contemplaria, doncs, això com una limitació o com un fracàs; tot al contrari. Es un altre cop el mediador, l'entremaliat, el *meddler*, la funció del qual és preguntar i bufar el brou per a refredar-lo. Però és també el cuiner *prolèptic* que tasta i si cal rectifica el brou després d'haver-hi posat els millors ingredients.

Quan Ferrater proposava per a la historiografia un criteri recursiu feble, confrontant-lo amb el positivista i l'hermenèutic, no feia altra cosa que descriure, parcialment i *ex post*, la perspectiva que ell mateix havia adoptat en la confecció del Diccionari. Tampoc no és una descripció fidel dels seus mètodes de treball, sinó una reflexió epistemològica de l'ordre conceptual amb què havia intentat guiar-se des de principis dels anys cinquanta.

En la propera secció, mostraré com aquest ordre acaba produint l'ontologia continguda a *Fundamentos de Filosofía* (1985).

8/ El sentit de la història: una hermenèutica de segon grau

El capítol que Xavier Serra ha dedicat al filòsof a la *Història social de la filosofia catalana* es detura diverses vegades en una afirmació recurrent de Ferrater: la idea que va tenir durant el decenni del 1950 d'escriure una «gran obra» sobre *el sentit de la història*.

La primera notícia que en tenim és una carta al seu íntim amic Joan Oliver, datada a Cuba, de 1949 on, de manera interessant, escriu al mateix temps sobre la correspondència entre la lògica/realitat i sobre aquesta idea⁴¹. Els anys següents, mentre redacta la seva *Lògica* amb Hugues Leblanc, segueix escrivint a Pere Quart sobre «bastir una filosofia de la història que elimini totes les filosofies de la història»⁴² i, el 3 de febrer del 1953: «De moment, m'ocupen encara els símbols, però des del mes de maig o juny tinc la confiança que podré consagrar-me a afers més substancials. Tinc un grandios projecte del qual t'he parlat vuit o nou vegades: un volum massís, a estones llegible, sobre el *Sentit de la història*. Compromisos miserables m'impedeixen per ara elaborar-lo»⁴³.

L'autor de *Les decapitacions* podia tenir una sornegueria temible, i Ferrater es burlava de si mateix. Però sota l'humorisme que amara tota la correspondència de Ferrater amb Joan Oliver i que encobreix amb una lleugera capa de *nonchalance* l'anunci dels seus propòsits, no hi ha evidència que el filòsof deixés de perseguir mai els seus objectius. Sempre es materialitzaven d'una o altra manera. Penso, doncs, que sí que va acabar escrivint *El sentit de la història*. Només que no es va titular així. Bastaria canviar lleugerament el títol dels *Fundamentos de filosofía* pel de *Fundamentos de filosofía de la his-*

41. J. Oliver i J. Ferrater Mora, *Joc de cartes 1948-1984*, Edicions 62, Barcelona, 1988, p. 36-37, citat per Xavier Serra, op. cit. 2010, 133.

42. Cf. Xavier Serra, op. cit. 159, carta de l'11 de gener del 1953, *Joc de Cartes*, p. 72-73.

43. Xavier Serra, op. cit. ibid.

toria, per adonar-se'n. Això pot semblar escandalós als bons coneixedors de l'obra ferrateriana, i efectivament sembla arriscat afirmar-ho, però intentaré mostrar que no ho és tant, especialment si hom superposa les obres filosòfica i històrica i les mira al contrallum de la làmpara ontològica.

Aquest llibre té una gestació llarga, que arrenca a finals d'aquests anys. Publicat com *El ser y el sentido* (1967), ancorat parcialment en *El ser y la muerte* (1962), s'afina fins a la forma i el contingut definitiu de *Fundamentos de Filosofía* (1985), que és una reelaboració del primer. Conté, com hem vist abans, la síntesi de l'ontologia de Ferrater. Es tracta, com va escriure a molts amics i col·legues els primers mesos del 1984, de «mis Fundamentos de [mi] Filosofía». L'expressió es repeteix en les cartes que envia el dia 5 de febrer a J. L. López Aranguren i a José Echeverría, el 18 de febrer a Carlos Nieto Blanco, el 2 de maig a Emilio Lledó, i el 22 de juny a Esperanza Guisán. L'auto-referència no és una casualitat –igual que la reiteració amb pronom personal de la primera novel·la, *El Observador*, escrita per aquestes dates, i que es va acabar titulant *Claudia, mi Claudia*. A José Echeverría, explica: «Por fin he terminado –en la medida que algo se pueda dar por terminado– mis *Fundamentos de Filosofía*, el título que doy a mi nueva versión de *El ser y el sentido*, espero que por lo menos los amigos y los buenos entendedores coloquen mentalmente 'mi' entre 'de' y 'filosofía'; en todo caso, esto es lo que en gran parte son». I, una mica més tard, el 30 de maig, ho repeteix a Mario Bunge: «He terminado mis *Fundamentos de [mi] filosofía* (el "mi" no figura por obvias razones de recato intelectual). Aproveché algunas (pero no todas) las ideas de un libro mío anterior».

Ell mateix proporcionà una detallada llista dels canvis a Carlos Nieto Blanco per tal que poguessin ser incloses en el llibre sobre l'ontologia de Ferrater que aquest estava a punt de donar a la impremta⁴⁴.

En una publicació prèvia del seu plantejament, el filòsof ja advertia el 1966 que l'ontologia amara i creuava tots els dominis en què estava treballant: lògica, lingüística i història (FM 1966, 137). En la crítica als marcs lingüístics proposats per Carnap, i en la seva defensa de l'externalitat dels objectes ontològics, recupera la crítica de E.W. Beth: «Se trata, pues, de determinar de *qué* entidades, o tipos de entidades, se trata, que no se hace ni después ni antes de hablar de ellas, sino *al tiempo que se habla de ellas*» (ibid. 143).

L'any següent dedica un llarg article a *Diánoia* a especificar més el contingut del «compromís òntico-ontològic» (el terme és meu) –per a diferenciar-lo del de Quine–, reflexiu, «transreferencial», transversal a la lingüística i a la lògica, i marcat per l'espiral evolutiva del temps i del context (FM, 1967b). Breu: centrat en el *coneixement* dels objectes lingüísticament expressables i

44. Carta de Ferrater Mora a Carlos Nieto, de 12 de Juny de 1984. El llibre de Carlos Nieto és *La Filosofía en la encrucijada: Perfiles del pensamiento de José Ferrater Mora* (1985).

lògicament delimitables⁴⁵. L'article queda integrat en *El ser y el sentido*, però es publica després del llibre com a versió preliminar de la seva filosofia:

«[...] la ontología es una teoría de la realidad como tal; consiste en 'ver' —reflexiva y, quíerese o no, 'especulativamente'— las realidades. Por tanto, tiene un fundamento más amplio que los lenguajes corrientes, aun si se supone que hay en el fondo de éstos un denso poso de experiencias. Pero si se considera, o considera también, la ontología como un lenguaje, hay que convenir en que es un lenguaje crítico. Por esta razón no puede desdenar los 'marcos lógicos' en favor de marcos 'puramente lingüísticos'. *La ontología transita de unos marcos a otros sin detenerse en ninguno, pues —como la filosofía entera— consiste en buena parte en un esfuerzo por armar sus propios marcos*». [èmfasi P.C.] (FM 1967b, 192).

Si hem de prendre seriosament l'ontologia com a llenguatge, tornem al principi, al realisme crític i semàntic, que se situa entre l'idealisme («lo puramente dado») i l'escepticisme («lo puramente puesto») ¿Quin és el punt de partida de Ferrater a *Fundamentos de Filosofía* (1985)?

Al meu entendre, una posició epistemològica que proposa —un altre cop— un entremig entre les dicotomies clàssiques (subjecte/objecte; noumen/fenòmen; realisme/idealisme...). No ens enganyem: és un constructe intel·lectual d'un grau d'abstracció molt elevat que reinterpreta, reflexiona o sobrevé a la representació de les posicions clàssiques a mode de tercer element *interpretant*, per utilitzar la terminologia de Peirce.

Ferrater es construeix com a subjecte pensant, i des d'aquest punt de vista articula els elements (objectes) del món que l'envolta en una classificació ontològica *plausible*. El subjecte-Ferrater, però, no és només una consciència que busca la transparència cognitiva o la descripció neta del seu entorn i de la forma com el pot conèixer. És un ésser orgànic, que pensa i *sent* el que pensa. Breu: un *existencial*, on la fenomenologia de la construcció del «que hi ha» adopta una forma conceptual que comença per negar el propi punt de partida. No hi ha fonaments, tampoc calen axiomes. Basta amb la consciència semàntica crítica pròpia, aliena i contextual; una consciència que es vol lingüística, lògica, psicològica i cultural al mateix temps. És ella la que delimita i pertany a la vegada a l'àmbit «del que hi ha».

45. “La pregunta ‘¿Qué cosas hay?’ se refiere a realidades que hay, o que se supone que hay; la pregunta ‘¿Qué hay?’ se refiere a la realidad misma. La primera pregunta es óptica; la segunda, ontológica.” (FM, 1967, 193). En lloc de proposar una divisió tallant entre la realitat i les realitats, Ferrater proposa una *continuitat* entre elles. Al meu entendre, és la mateixa que proposa entre lingüística i lògica. L'ontologia creua i, en un sentit, transcendeix, ambdues disciplines: “relación global y funcional que trato de poner de relieve —en muchos puntos semejante al totalismo pragmático de Quine— no independiza la teoría de la experiencia, y viceversa; en rigor, las hace más interdependientes. Ocurre sólo que la interdependencia resultante no tiene el mismo carácter que la postulada por las concepciones radicalmente empiristas del conocimiento.” (ibid. 197).

No deixa de cridar l'atenció que l'anàlisi del «conèixer» i del «coneixement» es planteja de forma clàssica com un dels actes de l'«ésser en el món», i no com el conjunt de processos cognitius fonamentals del cervell. Cap científic cognitiu ho plantejaria així, com una funció entre d'altres. Però això és coherent amb els dos pols (fenomenològic-hermenèutic i lògic) dins dels quals constantment es mou.

«Generalizando, puede concluirse que la experiencia es un proceso (bioneural) real que, cuando tiende al conocimiento, es capaz de generar 'representaciones'. Estas no son, sin embargo, duplicaciones de las realidades. No hay nada –'especies inteligibles', 'datos sensibles' etc...– entre el acto de conocer y lo conocido. *Las representaciones son modos como se organizan los actos cognoscitivos* [Èmfasi P.C.]. 'Representación' equivale aproximadamente a información. Ésta se incorpora en modos de actuar, reglas, etc... y a la postre en enunciados» (FM 1985, II, 3, 30).

La relació entre enunciat i objectes de coneixement és anomenada *concerniment* [«concernimiento»] i abasta designacions, referències, significacions, denotacions, veritats... L'enunciat «concerneix» de diferents maneres els seus objectes i s'esgota en la relació. El que és propi de Ferrater és que el concep com a equivalent a la *representació* (que pot ser estructural, global). El món es representa en enunciat. Les representacions es fonamenten en objectes representables o representats en virtut del tret estructural que el filòsof anomena *presència*: «Cabria dir *cum grano salis* que las "realidades" son posibilidades permanentes de representación» (FM 1985, II, 4, 34).

Els *Fundamentos* representen el desplegament de la trama de significacions de la *presència* del coneixement a través de la densitat cultural de la seva aparició en el temps.⁴⁶ La presència com a tret estructural es completa amb la *confluència* i la *intrascendència*. «Tret estructural» [*rasgo estructural*] és el concepte usat per Ferrater per a referir-se a la capacitat general de caracteritzar estructures ontològiques. No són flexions de l'ens, ni modes de l'ésser, ni transcendents, ni modes de parla, sinó característiques semàntiques d'operativitzar la representació de les coses en tant que objectes «d'allò que hi ha», de l'ontologia de què esta poblat el coneixement. Són «caracteritzacions generals d'allò de què es parla» (FM 1985, X, 1, 192), «caràcters de totes les coses que hi ha, i a la vegada conceptes mitjançant els quals es posa de relleu la seva estructura ontològica» (ibid., 193), el seu objecte és simplement «el món, amb els seus diversos grups i en els seus diversos nivells» (ibid.).

46 «La segunda ley de Newton no es una verdad eterna, sino un conocimiento que ha empezado a ser real desde que se ha formulado. Este conocimiento se ha incorporado a una red de productos culturales, como una tradición o herencia a mantener, recoger, discutir, transformar, etc. Si no hubiera ningún sujeto cognoscente capaz de ejecutar éstas y otras operaciones similares, el conocimiento de referencia dejaría de ser tal para convertirse en un sistema de 'marcas' o 'signos', 'cintas magnetofónicas', etc. Los conocimientos no consisten sólo en actividades cognoscitivas, pero sin éstas no habría conocimientos, y estrictamente hablando, verdades». (FM 1985, II, 5, 37).

Confluència vol dir que «tot el que hi ha és situable entre dos pols ontològics» (FM 1985, X, 3, 200); *in-transcendència* vol dir que no hi ha res fora del que hi ha, i que el món no solament és inesgotable sinó que *es va fent* inesgotable a mesura que es desenvolupa i es va coneixent (ibid. 4, 201). Aquesta darrera expressió es proposa com un anàleg d'«in-existència intencional». És en virtut dels *subjectes* humans i de la seva capacitat de presentificar, confluïr i in-transcendir les coses que tot es fa a la vegada més simple i més dens. Les coses no són presents, ni confluents ni intranscendents com poden ser blaves o vermelles (en tant que propietats dels objectes de coneixement). Són en funció de la capacitat humana de *conèixer-les* i *generar-les* al mateix temps. «Lo que he denominado ontología viene a ser, pues, en última instancia, una epistemología, o como algunos preferirían decir [...] una hermenéutica donde el objeto es lo que hay [èmfasi afegit P.C.]» (Ibid. X, 3, 200).

Al meu entendre, aquesta hermenèutica s'aplica en diferents graus a l'escala gradual (horitzontal i vertical) de les «objectivacions» (en conceptes, esquemes, enunciats que les «concerneixen») que es descriuen i es situen a partir dels pols dicotòmics dels conceptes-límit. Dit d'una altra forma: això és el Diccionari, una estructura reticular i evolutiva dels conceptes filosòfics reinterpretats i exposats a partir del treball ontològic del marc que els acobla, apropa, separa o vincula entre si. Breu: no només el resultat d'una historiografia de segon grau, sinó el resultat de posar en obra una *hermenèutica de segon grau*. Els «trets estructurals» operen sobre les «disposicions» ontològiques entre l'ésser i el sentit («intencionable») (FM 1985, IX, 1, 169 i ss.).

9/ L'estructura de la història: un diàleg de segon ordre

El que hi ha s'agrupa en «mons» ontològics que són «formes d'existència dins del “continu de la natura”» (FM, 1985, VII, 1, 126). Ferrater, com hem vist, també en proposa tres: realitats físiques, persones i objectivacions. Són un transsumpte dels nivells d'emergència de *La materia a la razón*, i recorden els «tres mons» de Popper: coses, ciències i artefactes culturals.

La realitat física comanda: tot és físic, material i, en el cas de les persones, bioquímica, bioneurologia i biopsicologia. Les objectivacions, en canvi, són «resultados de actos –incluidos actos de pensamiento– llevados a cabo por personas dentro de una o varias comunidades y normalmente en situaciones o condiciones históricas» (Ibid. VII, 2, 130).

Tot hi entra: llenguatges, constructes i artefactes culturals, objectes artificials, normes, institucions, teories, fabulacions, ficcions, creences. La llista és holística: literalment tot el que és pròpiament humà, té un lligam estructural (més que no pas causal) entre si, on predomina *el sentit o la manca de sentit*, a diferència de l'existència material de les coses.

Ell mateix fa la comparació amb l'esperit objectiu de Hegel (*ibid.* VII, 2, 131) i la veritat és que el lector té la sensació d'una reducció fenomenològica

de l'esperit absolut, que opera per determinacions i disjuntives materials a mesura que avança en una història que té un alfa i un omega.

Ferrater es desmarca certament de la fenomenologia tant kantiana com hegeliana, però hom té la impressió d'una epistemologia que opera per determinacions concretes, *dialèctica*, a l'interior d'una trama de conceptes que parteixen del valor referencial de les seves funcions. Una altra vegada, així ho reconeix el filòsof: «és probable que les relacions entre objectivacions i persones siguin de caràcter 'dialèctic'; les objectivacions es destrueixen a la vegada que s'assimilen i viceversa» (*ibid.* VII, 2, 132).

Si això és així, el nucli de la interpretació de Ferrater és el sentit de les coses. *El significat és un producte lingüístic; la producció de sentit és un producte ontològic, o onto-ontològic* (segons la meua denominació). Recorda al sentit *impletiu* de Husserl, però passat per tot el procés desdoblament i doblement referencial d'un subjecte que construeix els marcs de sentit a partir de les ontologies implícites que basteix i que el comprenen. Si la filosofia és l'explicitació d'aquests marcs de sentit, aleshores la filosofia de la història de Ferrater és l'explicitació d'aquest material conceptual primer, fràgil, dinàmicament recompost i reestructurat per cada sistema o discurs filosòfic. Això és el Diccionari, el caleidoscopi dels marcs ontològics, delimitat a partir, un altre cop, de la tensió gradual entre *recurrència/no recurrència*, i *abstractel concret* (*Ibid.* VII, 3, 133 i ss.).

Una de les seccions més brillants de *Fundamentos* es sens dubte el capítol dedicat als universals i el problema de l'abstracció (*ibid.* VII, 5). És una secció on el filòsof mostra tot el seu domini d'aquest problema clàssic, en una síntesi magistral de les solucions adoptades. Al final, dóna la seva versió, que ell oposa al que denomina «Doctrina Oficial» (la que manté que mentre els universals són abstractes, els particulars són concrets). No costa gaire identificar Aristòtil i Quine dins dels filòsofs «oficialistes».

Ferrater proposa no seguir discutint des de dins sobre els universals, polaritzats entre les doctrines realistes i nominalistes, sinó sortir a una perspectiva pragmàtica: examinant les *funcions* que els universals operen en el llenguatge en la mesura que aquest s'usa per a parlar arran del món. La funció pròpia dels universals és taxonòmica, «classificar el que hi ha», i aquesta funció s'ha de distingir tant de la nominativa o identificadora d'elements singulars en una cadena de raonaments com de la singularitzadora d'entitats referencials. No cal «reificar» variables lligades per entendre la funció taxonòmica.

Si en algun lloc són, els universals no es donen ni en la ment ni en les coses, sinó en el llenguatge. Ferrater distingeix entre *objectivacions* i *objectivitats* per parlar de les entitats abstractes, com els números. Aquestes segones són «construccions recurrents en tant que es constitueixen del mateix mode cada cop que són produïdes» (*Ibid.* VII, 6, 148). Un altre cop, abstracte i concret no poden ser entesos sinó com a conceptes-límit.

Potser no és sobrer examinar amb més detall el que de seguida es pot veure amb l'examen de l'ontologia ferrateriana: hi pot haver diàlegs, però

no diàlegs de segon grau. Explicitar la filosofia implícita és una operació analítica. En el moment en què entra la dialèctica o la dialogia en una operació inductiva, s'obre un espai d'indeterminació que és força positiu per al resultat final en historiografia, però que el fa incert en lògica o en filosofia de la ciència. Per a dir-ho així, es trenquen les regles del joc. Ferrater ja no està proposant solucions a problemes que es puguin discutir. Sortir amb una tercera via representa *begging the question*, obviar la pregunta, canviar les regles.

Comprat i debatut, crec que aquest és l'origen del refús que el filòsof tingué en el camp de la investigació lògica i analítica. Els crítics venien a dir que les seves formulacions no discutien internament els problemes, sinó que els reformulaven des de l'exterior, des d'una fenomenologia lingüística certament interessant, però que no els reconduïa a una metodologia coneguda operable. Penso que almenys Héctor Neri Castañeda, Alonzo Church, i Nicholas Rescher concidien en aquesta crítica. Castañeda, que no era certament generós en matèria de concessions a la concatenació dialògica i a l'argumentació⁴⁷, però que formulà en la seva pròpia obra la teoria dels semi-indexicals i de les guises per donar raó del món simbòlic no directament referencial, li demanà expressament aclariments en aquest sentit després de llegir *The Idea of Man*. Les fórmules ferraterianes «man is his body», «absolutely transcend his body»; el contrast entre «making his life» i «living (simpliciter)», «inside» i «outside», «has an outside» i «is an outside», li semblaven incomprendibles. L'adverteix que «usted se mete en la tarea de construir una terminología técnica complicada en vez de formular estos hechos evidentes e importantes en términos ordinarios claros». I respecte a la incipient ciència de la computació:

«Evidentemente ningún electro o servo-mecanismo es humano en el sentido de tener conciencia o de poder pensar. Pero no hay ninguna imposibilidad lógica, o física, para que un robot, en el sentido de ser un producto de la tecnología humana, desarrolle conciencia y aprenda a pensar proposicionalmente. Esto es algo que no compagino bien con su fórmula “el hombre es su cuerpo” y sus afinidades confesadas con Ryle»⁴⁸.

Castañeda no coneixia Merleau-Ponty, i ell mateix mantenia una posició més aviat platònica. El posterior desenvolupament de la ciència cognitiva sembla donar la raó a Ferrater respecte al problema cartesià de la separació cos-ment. (No així pel que fa a la intel·ligència artificial, com ja he exposat). Però la intuïció de Castañeda revela el que vull dir en relació a la impossibilitat d'un diàleg de segon grau. Percep que el filòsof català llisca imperceptible-

47. Vegeu la crítica a la posició de Toulmin arran de l'aparició de *The uses of argument* (1959), a Castañeda, 1960. Castañeda es formà amb Wilfried Sellars, el qual al seu torn s'havia format amb Marvin Farber a Buffalo. La fenomenologia austríaca, doncs, i en especial l'ontologia de Meinong no només no li eren desconegudes sinó que eren una font d'inspiració.

48. Carta d'Hèctor N. Castañeda a Ferrater de 14 de desembre de 1961.

ment de la referència com a funció objectiva pròpia de la discussió científica a la descripció «densa» d'usos del llenguatge com a procés comunicatiu:

«¿Podría usted explicarme detalladamente qué quiere Ud. formular cuando dice 'cuerpo' y 'mente' designan realidades 'absolutas', que como tales no existen, pero cuyos conceptos no tenemos más remedio que usar para entendernos. Cuerpo y mente son conceptos-límite?»⁴⁹

En efecte, penso que hi ha un punt cec en la pragmàtica ferrateriana, que salta de nivell sense advertir-ho, i si em pregunto per què, la resposta és que la síntesi i descripció dels usos conceptuals correspon a la historiografia de segon grau, a l'hermenèutica de segon grau que és pròpia de la història intel·lectual continguda tant en el Diccionari com en els seus articles especialitzats. Ferrater descriu marcs lingüístics, i aquests delimiten l'àmbit de significació dels conceptes. Però no només hi ha conceptes-límit a l'interior dels marcs, sinó *marcs-límit* també, perquè el filòsof aplica la mateixa tècnica a les diverses opcions o línies de pensament contraposades que delimiten els marcs. L'ontologia és una explicitació conceptual d'aquesta tècnica transversal. I Ferrater denomina 'conceptes' tant als marcs com als conceptes i categories que s'hi troben a dins. El resultat és que converteix les categories en conceptes, com a bon practicant d'història intel·lectual, però això l'inhabilita per seguir discutint de categories perquè, senzillament, ha canviat l'objecte del seu discurs. Més encara: em sembla que n'era conscient, i que volia fer-ho.

Amb posterioritat a la mort del filòsof, Peter van Inwagen (1998, 233) va publicar a *Erkenntnis* un article seminal titulat «Meta-Ontology»⁵⁰: *¿què estem preguntant quan preguntem sobre allò que hi ha?* La pregunta ha obert tot un camp sobre la qüestió que de fet hom reconeix haver estat plantejada per Carnap. La posició de Carnap, *ex ante* contra Quine, és que no tenen sentit les preguntes des de l'«exterior», com recorda Inwagen. Però si hom es pren la molèstia de consultar la bibliografia final de *Fundamentos de Filosofía* descobrirà que Ferrater no només cita Carnap, sinó que és l'única obra de Carnap que cita, en la publicació original a la *Revue Internationale de Philosophie* (Carnap, 1950a).

Penso que gran part de la discussió continguda en el volum és, en efecte, des de l'exterior, tal i com planteja en la secció sobre els universals, i situada a partir de la seva pròpia experiència com a historiador. Li interessien més les preguntes, i com plantejar-les, que discutir les respostes. Inwagen conclou

49. Carta d'Hèctor N. Castañeda a Ferrater de 15 de febrer del 1962.

50. Inwagen (1998, 233). «Quine has called the question "What is there?" "the ontological question". But if we call this question by that name, what name shall we use for the question, "What are we asking when we ask 'What is there?'"? Established usage, or misusage, suggests the name "the meta-ontological question", and this is the name I shall use. I shall call the attempt to answer the meta-ontological question».

amb una defensa del quantificador existencial de Quine, perquè captura suficientment la indistinció entre ésser i existència.

Ferrater prefereix no discutir-ho. ¿Per què? Perquè en el fons no és el seu problema: la tríada *in-transcendència*, *presència* i *confluència* pertanyen a la meta-ontologia, però només per a indicar la pluralitat de les respostes. Tot diàleg de segon ordre acaba essent de primer ordre, a menys que ho impedeixi un dels interlocutors. El risc, però, és que s'interrompi la comunicació. És a dir, que el diàleg acabi essent més expressiu que no pas epistèmic, deliberatiu o fins i tot erístic. No hi ha disputa, perquè en realitat no hi ha problema comú.

10/ Ontologia ferrateriana i ontologies computacionals

El diàleg ferraterià és d'un altre tipus. Em represento el Diccionari com un diàleg entre la tradició i la contemporaneïtat, la representació dinàmica entre «allò que hi ha» i el que «s'ha dit que hi ha», jugant per un cop amb els mots. Des d'aquest punt de vista, el Diccionari és un repositori de coneixement, el contingut del qual forma un *organon* de filosofia, que tindria l'estructura que l'ontologia de segon grau (*trans-ontològica*) del filòsof li forneix.

La Figura 4 mostra com podria ser aquesta estructura pel coneixement filosòfic, tal i com és concebut per Ferrater als *Fundamentos de Filosofia*. Es tracta d'un esquema simplificat, però he assenyalat les línies bàsiques que parteixen dels grups ontològics (Entitat física, Persona, Objectivacions) i s'alineen amb els problemes que presenten la matèria (espai/temps, continuïtat/discontinuitat, recurrència/no recurrència), la ment (les 'disposicions' ferraterianes, especialment la dicotomia ésser/sentit), i el llenguatge (formes de significació i de referència; les dicotomies substrat/particular, predicació/atribució, universal/abstracte).

Per dalt, «allò que hi ha» (Quine) o «les coses» [*Things*] (Sowa) es presenten, conflueixen i s'in-transcendeixen com a trets estructurals mitjançant la representació ontològica que Ferrater denomina, com hem vist, «concerniment».

He afegit al dessota la problematització fenomenològica, perquè penso que d'això és del que es tracta: el filòsof problematitza els quatre nivells d'emergència que havia distingit i els estructura mitjançant la reflexió ontològica. L'àmbit biològic (orgànic) no el considera perquè l'inclou dins de les entitats físiques –en un biaix que ell mateix voluntàriament reconeix envers la matèria. La fletxa significa aquí inclusió.

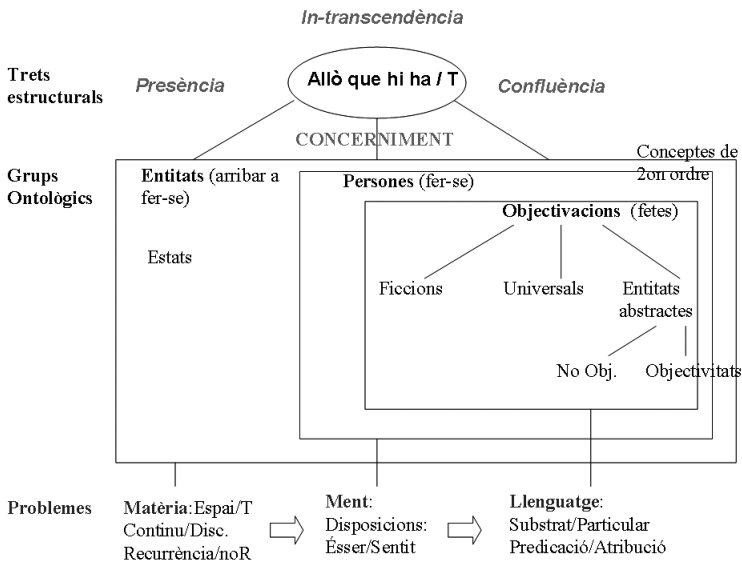

Fig. 4 Esquema de l'ontologia de Ferrater Mora (1985)

Com ja he mostrat, no es tracta d'una ontologia d'alt nivell, exclusivament categorial sinó que, si s'acceptés la hipòtesi que es tracta en realitat d'una filosofia de la història, s'hauria de construir com una ontologia nuclear per a la classificació, categorització i individuació de la semàntica filosòfica continguda en el diccionari, com a esquema (psicològic), idees (semàntica) i discurs (pragmàtica). Però fins i tot en aquesta hipòtesi, l'ontologia ideal no hauria de servir només per a classificar, sinó per a *generar* filosofia. El seu objecte no és el significat dels termes, sinó el seu *sentit*. I no hi ha ontologia computacional que sigui capaç de fer això. L'ontologia de Ferrater és una hermenèutica i, com a tal, no reducible a regles (no completament automatitzable).

En canvi, sí que constitueix una sèrie de guies prou matisades com a conjunt de tesis filosòfiques per a cobrir l'heurística de la construcció d'una ontologia operable. L'hermenèutica li permet no llençar res que hagi estat formulat com a filosofia; opera com un rasquet que recull les filosofies més dispar i contraposades entre si; focalitza en punts concrets del discurs filosòfic, i per tant podria fer la funció d'esquematització conceptual prèvia a una ontologia computacional. Si aquesta es dugués a terme, hom podria partir

dels termes exactes concrets continguts en el Diccionari, bastir un corpus lingüístic, practicar l'extracció semiautomàtica de termes i patrons sintàctics a partir de tècniques estadístiques (mineria de dades) i de processament del llenguatge natural (NLP), construir amb el resultat (i la guia de Ferrater) una ontologia semàntica nuclear –els «nodes» o la xarxa de conceptes clau relacionats– en RDF o OWL, i ancorar aquesta ontologia en alguna ontologia d'alt nivell ja contrastada⁵¹ que es pogués vincular a Wordnet en castellà (el diccionari de tripletes semàntiques disponible amb classes ja construïdes de llenguatge filosòfic). Tanmateix l'ideal seria la connexió amb una ontologia bàsica (*top ontology*) per a la filosofia que, com esmentaré més endavant, a dia d'avui encara no s'ha desenvolupat completament. La figura 5 és especulativa, no representa cap arquitectura. Mostra només la posició de l'esquema conceptual de Ferrater en una hipotètica ontologia aplicada.

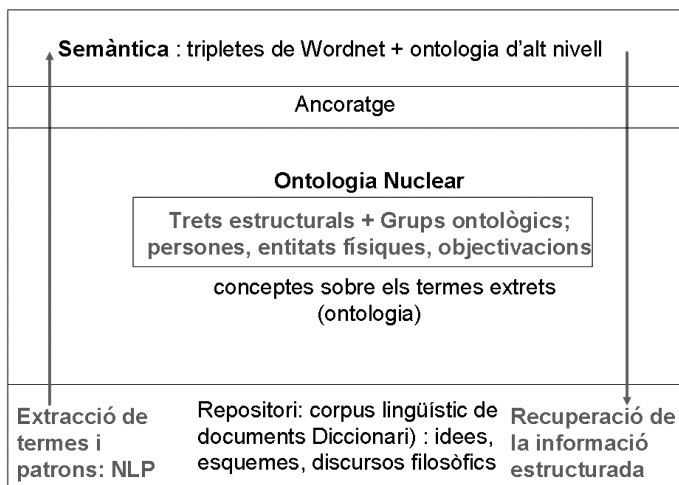

Fig. 5 Esquematització de la construcció d'una ontologia nuclear sobre el vocabulari del Diccionari de Filosofia.

¿Per què podria servir-nos una especulació com la que acabo de presentar? Resulta interessant per si mateixa la discussió sobre la posició, funció i estratègia de la semàntica en la ciència social contemporània. En el món obert amb la interfície entre ciències socials i computació, en la construcció de sistemes multi-agents (MAS) o d'institucions virtuals, l'estructura con-

51. El mòdul DnS de DOLCE, e.g., o bé l'ontologia construïda per Pasin i Motta per a PhiloSURFical (vegeu més endavant, Secció 11).

ceptual es regulatòria. Es a dir, guia la construcció dels programes. Això canvia el panorama que havíem tingut fins ara: *scientists do science; philosophers do not* –per a dir-ho lapidàriament amb Merrill (2011, 74). El mateix succeeix amb la construcció ontològica, on el filòsof pot treballar colze a colze amb el científic per ajudar a construir noves eines, ontologies més precises, mètodes per avaluar-les i ajudar a desbrossar-ne els camps d'aplicació. Una síntesi recent mostra una activitat notable en la interfície entre filosofia i computació (Beavers, 2011).

Hi ha en el treball de Ferrater força punts de coincidència amb aquesta posició participativa. En primer lloc, *Fundamentos*, un volum que clou la seva etapa metafísica amb, diguem-ne la ironia continguda en el títol: no cal fonaments per a bastir la casa. Basta amb una semàntica rigorosa i consistent⁵². En segon lloc, el realisme científic: no defineix el coneixement a partir d'una fórmula predeterminada, sinó que es basa en el cos de coneixement ja avaluat i acumulat per la ciència. En tercer lloc, la pluralitat de solucions. També en ciències de la computació, ha estat darrerament utilitzat (i definit) el terme *hiper-ontologia* (*hyper-ontology*) per a designar un graf que doni unitat a la pluralitat de perspectives⁵³. Aquesta és una idea guia en els projectes de estandardització de OASIS, e.g.⁵⁴. En quart lloc, la distinció implícita entre *eines de la filosofia* (e.g. el desenvolupament del raonament lògic) i *eines per a la filosofia* (les distintes metodologies pròpies de la filosofia, incloses les de la història intel·lectual). La distinció ha estat també formulada en computació per Frederico Fonseca (2007, 787)–ontologies *de* les ciències de la informació; ontologies *per a* les ciències de la informació⁵⁵.

On el diàleg amb l'ontologia de Ferrater es mostra més fecund és en aquest segon sentit: en l'elaboració, fora ja del Diccionari, d'ontologies *per a* la filosofia en tant que constructe conceptual. La recent orientació del Web

52. Merrill (2011, 76) anomena el seu model *model de participació*: «What the philosophical ontologist has to contribute to science is not a single foundational definition, but rather methods, skills, and experience in constructing complex systems of entities, concepts, and languages».
53. Cf. Kutz et al. 2010, 285: «a development graph can be seen as a collection of ontologies linked by suitable imports, alignments and refinements, the whole development graph is also called *hyperontology*» (p. 285).
54. http://www.oasis-project.eu/docs/OFFICIAL_DELIVERABLES/SP1/D1.2.1/OASIS-D121.pdf
55. Cf. Fonseca, 2007, 787: «The Double Role of Ontologies in Information Science Research», *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 58(6): 786-793. «How can we be sure that our ontologies are good? Among all the ontologies that may be created to describe the different aspects of reality, information scientists are particularly interested in ontologies that describe information systems, i.e., they are interested in what we call *ontologies of information systems*. These are ontologies that will support the validation of tools which are used to create conceptual models. The second distinction concerns the use of ontologies. From the set of all ontologies, we select those that have been captured in computational form and that may be used to generate or validate information system components. We call these *ontologies for information Systems*».

Semàntic cap al denominat *Web of Data* obre tot un panorama nou al respecte.

Aquest és el conjunt d'escenaris on comença la formulació d'ontologies per a estructurar, classificar i gestionar com a dades vinculades el coneixement filosòfic. Es a dir, per a tractar com una única i gran biblioteca d'Alexandria —o una Biblioteca HTP ferrateriana— tot el contingut de la xarxa sobre la matèria. Ferrater obraria aquí com un expert: donant línies per a l'estructuració d'aquest contingut. ¿Què és el que podem aprendre si contrastem la seva perspectiva amb els projectes ja existents de dotar d'estructura al vocabulari filosòfic?

11/ Ontologies per a la filosofia

Hi ha diverses propostes per a construir ontologies d'aquesta mena. En les àrees d'humanitats, ciències socials i filosofia, la cita d'ontologies i la producció d'articles sobre el tema ha tingut un creixement exponencial en els darrers quinze anys⁵⁶. Google ha incorporat també ontologies per a guanyar precisió en les cerques. Les ontologies han entrat a formar part fins i tot de l'experiència estètica: converteixen models filosòfics en *experiència* visualitzable i sensible (Whitelaw et al. 2009). En l'àmbit de la filosofia hi ha almenys tres propostes recents per a guanyar en interoperabilitat, control i gestió del contingut filosòfic a partir de la construcció d'una ontologia de caràcter general.

La primera es deu a Pierre Grenon, Barry Smith (2011), i al pòsit de la fenomenologia austríaca clàssica. Així, la metodologia de PhilO és exclusivament filosòfica i no segueix el camí habitual en computació i en IA de partir inductivament del vocabulari⁵⁷. La segona és computacional, i es deu al treball de Michele Passin⁵⁸ amb Enrico Motta al Knowledge Media Institute (PhiloSURF, Open University) (Pasin et al. 2007; Pasin i Motta, 2011). La tercera correspon a l'equip de Colin Allen en l'Indiana Philosophy Ontology Project (InPhO, lligat a la Stanford Philosophy Encyclopedia), un projecte renovat mes a mes i mantingut fins a data d'avui⁵⁹.

56. Cf. Yin et al. 2009. Els autors han fet servir només articles del SSCI, i han mostrat que la productivitat ascendent d'articles i autors no segueix la llei de Lotka, segons la qual es produeix un progressiu decreixement de la productivitat —lleï del quadrat invers (1:n2): per cada 100 autors que contribueixen, 25 n'escriven 2, 11 n'escriven 3, 6 n'escriven 4 cadascun.

57. Vegeu Grenon i Smith (2011, 186). «Many ontologies in the field of information science are obtained from the semi-automatic application of natural language processing techniques to large corpora of texts. PhilO, in contrast, is itself the product of a philosophical methodology».

58. <http://www.michelepasin.org/> ; <http://philosurfical.open.ac.uk/>

59. <https://inpho.cogs.indiana.edu/> ; vegeu Niepert et al. 2007.

Les tres ontologies són diverses i difereixen també en els objectius finals: la primera vol constituir una estructura general per al domini de la filosofia; la segona té un propòsit marcadament pedagògic, més lligat a la funció docent, com un «invisible mapa» usat pels estudiants per a navegar a través dels textos clàssics⁶⁰, amb el *Tractatus* de Wittgenstein com a cas d'ús; la tercera és ja un estudi de cas: és un programa complet de *crowdsourcing*, que incorpora la coordinació d'equips experts (minería de dades, coneixement filosòfic) i usuaris per anotar els textos⁶¹. PhilO, PhiloSURFical, i InPhO, doncs, tenen diferent metodologia, components, i propòsits.

Contra el que pot semblar a primera vista, em sembla que el contrast de la posició de Ferrater és més acusat amb la metodologia filosòfica que amb les que provenen de l'àmbit de la computació. «An ontology of philosophy is a theory of the kinds of entities found in the philosophical domain and of their interrelations» –escriuen Grenon i Smith (2011, 186). És tracta d'una meta-filosofia (una meta-ontologia) construïda des de la reflexió bàsica (*from scratch*). La jerarquia establerta (conceptes/instàncies) és bastant clàssica: i) entitats, ii) camps, iii) subjectes. Les entitats: concepte, proposició, argument, teoria i mètode. Els camps: e.g. metafísica, o estètica. Els subjectes: persones individuals, o grups de persones.

És obvi que la proposta contempla la filosofia com un camp de coneixement clos en si mateix, centrat només en el nucli semàntic del que es considera que és pròpiament filosòfic, però on el procés i –el que és més important– les possibles variacions del procés de producció d'aquest coneixement, queden a fora del projecte original. Això contrasta amb la proposta de Ferrater, que es preocupa, com hem vist, per reintegrar el procés en el resultat i per centrar pragmàticament el pensament en l'activitat filosòfica («la filosofia en el filosofar»). Per això em semblen més compatibles les aproximacions de Passin, Motta i Alley.

PhiloSURFical es basa en la perspectiva anterior que havia adoptat el denominat «model de referència conceptual del CIDOC», pensat per a la interoperabilitat entre les dades museístiques i el patrimoni cultural. Aquest és un model que considera el contingut intel·lectual al mateix temps com a *història* de la filosofia (contingut teòric) i com a *esdeveniment* històric (situat en el temps i en contextos particulars). Així, a diferència de PhilO, pot incorporar els comportaments i esdeveniments relacionats mitjançant classes de l'ontologia d'alt nivell de CIDOC (Pasin et al. 2007, 49). La perspectiva inicial parteix de distintes *narratives* que poden ser combinades en la cerca: i) teòriques, ii) històriques, iii) geogràfiques.

60 «[...] the ontology is similar to an invisible map that helps students moving through learning resources by means of pre-defined *learning pathways*», Pasin i Motta, 2011, 236.

61 La millor panoràmica general del projecte ha estat lliurada recentment, vegeu <http://www.slideshare.net/PhiloWeb/philoweb2012-slides>, vid. Eckert et al. 2010.

Com han especificat els mateixos autors, l'ontologia de PhiloSURFical és compatible amb InPho, però l'equip d'Indiana, ja que tenia a la seva disposició una extensa base de dades d'articles fets per especialistes, al final ha estat més centrat en el procés d'extracció automàtica de dades i de *representació* dinàmica del resultat que en el disseny ontològic previ (Pasin i Motta, 2011, 265).

InPho parteix de quatre subontologies bàsiques: i) pensador; ii) document, iii) organització, iv) idea. La primera es subdivideix en diversos tipus (científic, filòsof, teòleg, artista etc...). Les dues següents adopten estructures ja existents en biblioteques d'ontologies estàndard. La quarta és la més complexa i la que permet captar l'especificitat de InPho, perquè organitza les idees-clau en funció de les relacions d'«herència» segons els seus continguts més que no pas segons les seves menes. I després crea i pobla la subontologia amb grups d'idees segons la seva rellevància semàntica. Això permet prosseguir les divisions clàssiques (metafísica, ètica, lògica, filosofia de la ment...) amb noves subdivisions sotmeses a avaluació experta i enriquiment semàntic. En una sèrie de passos, les respostes i classificacions dels autors es combinen amb la població semi-automàtica de l'ontologia mitjançant tècniques estadístiques, de classificació automàtica (e.g. hipònims i hiperònims) i de raonament no-monotònic. Això crea una «ontologia dinàmica», resultant d'un «programa de generació de meta-contingut» (*meta-content generation engine*) que permet resoldre (almenys parcialment) el problema del cost del manteniment manual de l'ontologia.

Charles Petrie (2009) ha fet notar que la idea d'un *continuum* entre sintaxi i semàntica és comuna, almenys en la comunitat d'enginyeria informàtica. És menys comuna en la d'Intel·ligència Artificial. Trobo que aquesta perspectiva que combina diverses aproximacions, aprofita algorismes de distància semàntica i els acobla amb noves entrades de les metadades proporcionades pels experts i pels usuaris es bastant similar a l'espai trans-ontològic imaginat i dibuixat per les metàfores ferraterianes. És compatible, si més no.

Penso que, com he explicat, Ferrater no es va adonar prou de la importància que després tindrien la IA i les telecomunicacions. Estava més centrat en els desenvolupaments de la física i de la biologia. Els seus comentaris sobre tecnologia tampoc no ajuden gaire. Encara estaven arrelats en la cibernètica i la primera teoria de la informació des d'un punt de vista sistèmic, en una perspectiva sobre la tecnologia com a mecanització (FM 1973) o, més tard, en la tecnologia de la informació com a mitjà d'intercomunicació. Però aquesta observació no val per al realisme semàntic: l'obertura cap a la ciència i a la filosofia de la ciència, i l'ontologia que explicita la seva historiografia són prou flexibles com per a incorporar-les al debat. Especialment la perspectiva plural amb què descriu els conceptes i practica la història intel·lectual.

12/ Recapitulació i reflexions finals

Podria resumir les conclusions d'aquest estudi en tres punts sintètics:

1/ La història intel·lectual practicada per Ferrater –em refereixo a la que construeix al Diccionari i articles afins, no la continguda en assaigs com *El hombre en la encrucijada* (1952, 1957)– constitueix una *historiografia semàntica de segon grau*.

2/ L'ontologia (i l'epistemologia) de Ferrater, que és aparentment una metafísica de la cognició i del llenguatge, constitueix en realitat una *hermenèutica de segon grau* que es correspon amb la historiografia anterior i amb la filosofia de la història que guia la confecció del Diccionari.

3/ L'elucidació de l'ontologia –«del que hi ha» per a dir-ho amb Quine el duu a mantenir un *diàleg de segon ordre*, una *trans-ontologia* «integracionista» que busca descriure problemes més que no pas discutir solucions, i que només acaba de tenir sentit amb el canvi de cicle que ha representat Internet i la segona generació del web. El llegat intel·lectual d'aquest diàleg adquireix una dimensió que abans no tenia, i pot incidir en la discussió contemporània de la filosofia en xarxa com el que són el diccionari i la història que conté: un gran repositori de coneixement, elaborat a partir de principis-guia i de pressupostos ontològics.

Dels dos extrems de la corda subjectada per Ferrater –la filosofia analítica i la historiografia– és aquest segon ànim, enciclopèdic, descriptor, reticular, el que prima i ens ha donat els millors fruits. L'ontologia que construeix al final o, millor, el conjunt de pressuposicions amb què articula la seva metafísica, donen raó, expliciten alguns fils de la perspectiva epistemològica amb què feia història intel·lectual. Crec que no tots, per sort. El fracàs del seu diàleg de segon ordre és el seu èxit també: li proporciona una afinitat i flexibilitat molt més compatible amb un món, el nostre, on la filosofia i el coneixement han expandit el seu subjecte. Paradoxalment, la filosofia no és assumpte de filòsofs. O no solament.

Com ha estat dit ja diverses vegades, hauria estat molt interessant i una ocasió de dilucidar el lligam entre creació i ciència que Ferrater hagués lliurat una estètica que no va donar mai a la impremta. En lloc d'això, es va deixar emportar pel *daimon* de la ficció. Escrivia perquè li agradava, i no sé si concebia la literatura com un aspecte de la seva filosofia. Potser era una altra forma de transcendir, de «trans-realitzar», els seus propis conceptes-límit, portant-los més enllà de la raó per a mostrar-los només a través dels relats i de la novel·la. O una forma intermèdia entre callar sobre el que no es pot dir i parlar sobre el que no es pot resoldre.

Victoria University, Melbourne, novembre 2012. Revisat a la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, març 2013.

Agraïments.

1. Aquest text es basa en dos textos anteriors. Una primera versió, amb el títol «El periple peculiar de Josep Ferrater Mora», constituí la meua participació per videoconferència al Curs de la Universitat Catalana d'Estiu «Els filòsofs catalans durant les primeres dècades del franquisme (exiliats, col·laboracionistes i amargats)», coordinat per Josep Monserrat i Xavier Serra, Prada de Conflent, 23 d'agost del 2012. Un segon text titulat «Josep Ferrater Mora: història intel·lectual i ontologia», fou lliurat també per videoconferència a les *Jornades dedicades al filòsof i assagista Josep Ferrater Mora (Barcelona 1912-1991), en ocasió dels 100 anys del seu naixement*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 8 de novembre de 2012. La Universitat de Victòria (Melbourne) hostatja l'enregistrament en els seus servidors: <http://lectopia.vu.edu.au/lectopia/lectopia.lasso?ut=945&cid=15838>. El treball ontològic es realitza en el marc de diversos projectes relacionats: SGR CIRIT-2009SGR0688, CAPER-EU Project 7FP, DER2012-39492-C02-01, INNFACTO IPT-2011-1015-430000. John Zeleznikow, Pauline Stanton i Elizabeth Wilson-Everett han proporcionat el marc i la tranquil·litat necessàries per a desenvolupar-lo en el Laboratory of Decision Support and Dispute Management, School of Management and Information Systems, Faculty of Business and Law, gràcies a la beca Salvador de Madariaga PR2011-0550. La incursió en l'ontologia ferrateriana ha de ser considerada com un dels punts de sortida del Projecte de la Societat Catalana de Filosofia-IEC PT2012-S05 «El diàleg com a font de dret: modelització dels fonaments de la filosofia política i jurídica catalana».
2. Aprofito per reconèixer el meu deute intel·lectual amb Salvador Giner, Victòria Camps, Carlos Nieto Blanco i Ulisses Moulines, de l'obra dels quals he après, i amb Josep Monserrat i Xavier Serra, amb qui he estat discutint aquest tema. Marco Schorlemmer, del CSIC-III A, em va posar sobre la pista dels treballs de Peter Øhrstrøm. Altres amics i col·legues del CSIC, com Pablo Noriega, Ramon López de Mántaras, Carles Sierra, Enric Plaza i Pilar Dellunde van llegir una versió anterior i em van encoratjar a seguir endavant. Els projectes europeus sobre tecnologies de l'acord (COST ACTION C0801 AT) i sobre intel·ligència social (SINTELNET-FP7-ICT-2009-C-286380) ens han proporcionat un marc de diàleg comú. Finalment, aquest article no hauria vist tampoc la llum si la Càtedra Ferrater Mora de Pensament Contemporani no hagués posat a disposició dels investigadors l'extens epistolari del filòsof digitalitzat a la Biblioteca de la Universitat de Girona. Agraïixo a Josep Maria Terricabras l'accés a algunes cartes de caràcter restringit. Naturalment, Marta Poblet, Pep Vallbé, Núria Casellas, Meritxell Fernández Barrera, Albert Meroño, són al darrere de totes les complicitats. A tots ells, gràcies.

Referències

- ABELLÁN, J.L. (2002) «El peso de la historia en el corpus filosófico de Ferrater Mora», Symposium *La Filosofía de Josep Ferrater Mora*. Girona: Universitat. <http://hdl.handle.net/10256.1/39>, publicat en català com «El pes de la historia en el corpus filosòfic de Ferrater Mora» a *La Filosofía de Ferrater Mora*, Publicacions de la Càtedra Ferrater Mora, Girona: Documenta Universitaria, 2007, p.11-19.
- BEAVERS, A.F. (2011) «Recent Developments in Computing and Philosophy», *Journal of General Philosophy of Science* 42, 2011: 385–397.
- BUNGE, M. (1981) «Conceptual Existence», a P. Cohn (ed.) *Transparencies*, Atlantic Highlights N.J.: Humanities Press, p. 5-14.
- BUNGE, M. (1990) «Ferrater Mora on Realism and Textualism», Paul Weingartner, Georg J. W. Dorn (eds.), *Studies on Mario Bunge's Treatise*, Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 570-72.
- CAMPS, V. (2012) «Una lección de cordura», *El País*, 14/11/2012.
- CARNAP, R. (1950a) «Empiricism, Semantics, and Ontology», *Revue Internationale de Philosophie*, 4, 1950: 20-40.
- CARNAP, R. (1950b) «Empiricism, Semantics, and Ontology», reimprès com a suplement a *Meaning and Necessity: A Study in Semantics and Modal Logic*. Chicago: University of Chicago Press, 1956, p. 205-221.
- CARPINTERO, H. (2007) «La psicología en el Diccionario de Josep Ferrater Mora», a *La Filosofía de Ferrater Mora*, Publicacions de la Càtedra Ferrater Mora, Girona: Documenta Universitaria, p. 21-50.
- CASANOVAS, P. (2010a) «Legal Electronic Institutions and ONTOMEDIA: Dialogue, *Inventio*, and Relational Justice Scenarios», *AI Approaches to the Complexity of Legal Systems (AICOL I-II) The Semantic Web, multilingual ontologies, multiagent systems, distributed networks*, Heidelberg, Berlin: Springer Verlag, LNAI 6237, 184-204.
- CASANOVAS, P. (2010b) «Le dialogue comme source de droit. La créativité inattendue de la médiation», a Danièle Bourcier, Pek van Anel (Eds.) *La sérendipité. Pratiques et enjeux*, Paris: Hermann, 2010, p. 179-192.
- CASANOVAS, P. (2010c) «Inteligencia Artificial y Derecho: a vuelapluma», *Teoría y Derecho. Revista de Pensamiento Jurídico*, VII, 2010: 203-221.
- CASTAÑEDA, H. N. (1960) «On a Proposed Revolution in Logic», *Philosophy of Science*, 27, 3, 1960: 279-292.
- CÀTEDRA FERRATER MORA (2007) *La Filosofía de Ferrater Mora*, Publicacions de la Càtedra Ferrater Mora, Girona: Documenta Universitaria. Aquest volum recull en català les intervencions del Simposi Ferrater Mora organitzades per la Càtedra a Girona el 21 i 22 de novembre del 2002 i que es troben enregistrades a <http://diobma.udg.edu/handle/10256.1/33>
- COHN, P. (1981) *Transparencies. Philosophical Essays in Honor of J. Ferrater Mora*. Atlantic Highlights N.J.: Humanities Press.
- CIPLIJAUSKAITÉ, B. (1997) «“Sacar de ti tu mejor tú”: un escorzo de José Ferrater Mora», *Hispania*, 80, 2, 1997: 280-282.

- DURÁN, M. (1967) J. R. Marra, «Entrevista con Manuel Durán», *Insula*, 252, 1967: 6-7.
- DURÁN, M.; KLUBACK, W. (1994) *Reason in Exile: Essay on Catalan Philosophers*. New York: Peter Lang Pub. Inc.
- EISLER, R. (1929) *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, Bd. 2, Berlin: E.S. Mittler & Sohn, p. 344-346.
- ECKERT, K.; NIEPERT, M., NIEMANN, C.; BUCKNER, C.; ALLEN, C.; STUCKENSCHMIDT, H. (2010) «Crowdsourcing the Assembly of Concept Hierarchies», *Proceedings of the Joint Conference on Digital Libraries JCDL-2010*, Brisbane, Australia.
- FERRATER MORA, J. (1949a) «Wittgenstein o la destrucció», *Realidad*, 14, 1949: 129-140 [reproduït a *Theoria* amb el títol de «Wittgenstein, símbol de una època angustiada», 1954].
- (1949b) «Digressió breu sobre la cibernètica», en català a *Germanor* 544, Octubre 1949: 14-16 [traduït en castellà a *Realidad. Revista de ideas*, Septiembre-Diciembre 1949: 17-18, i reproduït a Jordi Gracia (Ed.), *Variaciones de un filósofo. Antología*, A Coruña: Edicions do Castro, 2005, p. 109-113].
- (1951) «Is There a Spanish Philosophy?», *Hispanic Review*, 19, 1, 1951: 1-10.
- FERRATER MORA, J.; LAMPRECHT, S.P.; MANDELBAUM, M. (1952) «Comments on the Symposium *What is Philosophy of History?*», *The Journal of Philosophy*, 49, 10, 1952: 350-362.
- FERRATER MORA, J. (1953) «Suárez and Modern Philosophy», *Journal of the History of Ideas*, 14, 1953: 528-547.
- FERRATER MORA, J.; LEBLANC, H. (1955) *Lógica matemàtica*. México: F.C.E.
- FERRATER MORA, J. (1958) «*Lógica del Juicio Jurídico* (1955) by Eduardo García-Máynez», *The Journal of Symbolic Logic*, 23, 1958: 74.
- (1959) «The Intellectual in Contemporary Society», *Ethics*, 69, 1959: 94-101; reproduït a http://www.ferratermora.org/essa_intellectual-in-cs.html.
- (1961) *The idea of man: an outline of philosophical anthropology*, Lindley Lecture, Lawrence: Dept. of Philosophy, University of Kansas.
- (1962) *El ser y la muerte*, Madrid: Aguilar.
- (1963) «On the Early History of 'Ontology'», *Philosophy and Phenomenological Research*, 24, 1963: 36-47.
- FERRATER MORA, J.; PAUL X. DESPILHO, P.X. (1963) «Suarez et la philosophie moderne», *Revue de Métaphysique et de Morale*, 68, 1, 1963: 57-69.
- FERRATER MORA, J. (1965) *El hombre en la encrucijada* (1952), Buenos Aires: Editorial Sudamericana, 2a edicion.
- (1966) «Ontologías y marcos lingüísticos», *Convivium* 21, 1966: 135-146.

- (1967a) «On taking things for granted», a A. R. Caponegri (ed.) *Spanish Contemporary Philosophy. An Antology*, University of Nôtre-Dame Press, 1967.
- (1967b) «Sobre el llamado ‘compromiso ontológico’», *Dianoia*, 13, 1967: 185-120.
- (1967c) *El ser y el sentido*, Madrid: Revista de Occidente.
- (1968) *Man at the Crossroads* (1957). New York: Greenwood Press.
- FERRATER MORA, J. (1973) *La filosofia actual* (1969), Madrid: Alianza, 3a ed.
- (1976) «On Practice», *American Philosophical Quarterly* 13, 1, 1976: 49-55.
- (1979) «Reflexions sobre la filosofia a Catalunya», *Les formes de la vida catalana i altres assaigs*, Barcelona: Ed. 62 i «la Caixa», (1991: 119-132).
- (1981) «Comments», a P. Cohn (ed.) *Transparències*, Atlantic Highlights N.J.: Humanities Press, p. 177-200.
- (1982) «The Languages of History», *Phenomenological Research*, 43, 2, 1982: 137-150.
- (1984) «On Knowing One’s Way About», *History of Philosophy Quarterly* 1, 2, 1984: 213-221.
- (1985) *Fundamentos de Filosofia*, Madrid: Alianza, 1985. Reproduït a: <http://www.artnovela.com.ar> .
- (1986) «Los alfanuméricos», a *Ventana al mundo*, Barcelona: Anthropos, p. 249-251.
- (1990) «On Mario Bunge Semantic Realism», P. Weingartner, G. J. W. Dorn (eds.), *Studies on Mario Bunge’s Treatise*, Amsterdam, Atlanta: Rodopi, p. 29-36.
- FONSECA, F. (2007) «The Double Role of Ontologies in Information Science Research», *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 58, 6, 2007: 786-793.
- GINER, S. (1984) «Josep Ferrater Mora. Una entrevista», a *Enraonar*, 10: Els filòsofs catalans a l’exili, 1984: 173-178.
- GINER, S. (2012) «Meditació sobre Catalunya. A guisa de proemi», a J. Ferrater Mora, *Les formes de la vida catalanes*, Barcelona: Ed. 62 / La Butxaca.
- GINER, S.; GUIÓSÁN, E. (EDS.) (1994) *José Ferrater Mora: el hombre y su obra*, Santiago: Universidad de Compostela.
- GORDON, P. (2012) «What is Intellectual History? A Frankly Partisan Introduction to a Frequently Misunderstood Field», <http://history.fas.harvard.edu/people/faculty/documents/pgordon-whatisintellhist.pdf>
- GRACIA, J. (2005) «Introducción. Los avatares de la cordura», a J. Ferrater Mora, *Variaciones de un filósofo. Antología.*, A Coruña: Ediciós do Castro.
- GRAU I ARAU, A. (1998) *Les fonts clàssiques i medievals en la dialèctica de Petrus Ramus (1515-1572)*, Barcelona: a.bís & Grup d’Investigació KAL, Universitat de Barcelona.

- GRENON, P., SMITH, B. (2011) «Foundations of an ontology of philosophy», *Synthese*, 182, 2011: 185–204.
- GUARINO, N.; GIARETTA, P. (1995) «Ontologies and Knowledge Bases. Towards a Terminological Clarification», a *Towards Very Large Knowledge Bases*, Amsterdam: IOS Press, 25-32.
- GUILLEMON, J. (2005) *Literatures de l'exili*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- GRUBER, T. R. (1993) «A Translation Approach to Portable Ontology Specifications», *Knowledge Acquisition*, 5, 2, 1993: 199-220.
- GRUBER, T. R. (1995) «Toward Principles for the Design of Ontologies Used for Knowledge Sharing», *International Journal of Human-Computer Studies*, 43 1995: 907-928.
- KRIEGER, L. (1973) «The Autonomy of Intellectual History», *Journal of the History of Ideas*, 34, 4, 1973: 499-516.
- KUTZ, O.; MOSSAKOWSKI, T.; LÜCKE, D. (2010) «Carnap, Goguen, and the Hyperontologies: Logical Pluralism and Heterogeneous Structuring in Ontology Design», *Logica Universalis* 2010, 4: 255–333
- HOEHNDOERF, R. (2010) «What is an upper level ontology?», *Ontogenesis*. <http://ontogenesis.knowledgeblog.org/740>
- INWAGEN, P. V. (1998) «Meta-Ontology», *Erkenntnis* 48: 233-250.
- LAMANNA, M. (2006) «Sulla prima occorrenza del termine 'Ontologia'. Una nota bibliografica», *Quaestio. Yearbook of the History of Metaphysics*, 6/2006: 557-570.
- LÓPEZ ARNAL, S. (2010) *Cinco historias lógicas y un cuento breve*, <http://www.rebelion.org/docs/104376.pdf> [sobre el filòsof Manuel Sacristán].
- LUFT, E. V. D. (2005) «Ferrater Mora, José María (1912-91)», a *Dictionary of Modern American Philosophers*, John R. Shook (ed.), New York: Thoemmes Continuum, p. 766-768.
- LLOYD, C. (1989) «Realism and Structurism in Historical Theory: A Discussion of the Thought of Maurice Mandelbaum», *History and Theory*, 28, 3, 1989: 296-325.
- MANDELBAUM, M. (1965) «The History of Ideas, Intellectual History, and the History of Philosophy», *History and Theory*, 5, 5: The Historiography of the History of Philosophy (1965): 33-66.
- MCKEON, R. (1947) «The Meeting of the Executive Board of UNESCO», *World Affairs*, 110, 3, 1947: 170-176.
- MACKEON, R. (1948) «A Philosophy for UNESCO», *Philosophy and Phenomenological Research*, 8, 4, 1948: 573-586.
- MACKEON, R. (ED.) (1948b) *Human Rights. Comments and Interpretations. A Symposium edited by UNESCO*, with an Introduction by Jacques Maritain. Paris, 25 July, 1948.
- MACKEON, R. (ED.) (1951) *Democracy in a World of Tensions: A Symposium Prepared by UNESCO*, Edited by Richard McKeon, with the assistance of Stein Rokkan. United Nations, Paris. Chicago: The Uni-

- versity of Chicago Press.
- MACKEON, R. (ED.) (1952) *Freedom and History: The Semantics of Philosophical Controversies and Ideological Conflicts*, New York: Noonday Press.
- MACKEON, R.; ROBERT K. MERTON, R.K.; AND GELLHORN, W. *The Freedom to Read: Perspective and Program*. New York: R. R. Bowker Co.
- MARESME, A. (1990) «Entrevista a Ferrater Mora», *Catalònia*, 1990: 32-36.
- MERRILL, G.H. (2011) «Ontology, Ontologies, and Science», *Topoi* 30, 2011: 71-83.
- MIRÓ QUESADA, F. (1981) «A Rationalist Interpretation of Analytic Philosophy», a P. Cohn (ed.) *Transparencies*, Atlantic Highlights N.J.: Humanities Press, p. 97-103.
- MORA, A. (1989) *Ferrater Mora*, Gent nostra, 73, Barcelona: Edicions de Nou Art Thor.
- MORA, A. (2005) «La filosofia catalana a l'exili. Notes per a un estudi», *Enrahonar*, 10, 2005: 17-28.
- MORA, A. (2007) «La ironia i l'apocalipsi», a *La filosofia de Ferrater Mora*, Girona: Documenta Universitaria, p. 191-229.
- MOSTERÍN, J. (1981) «On the Concept of Model», a P. Cohn (ed.) *Transparencies*, Atlantic Highlights N.J.: Humanities Press, p. 105-114.
- MOSTERÍN, J. (2001) «José Ferrater Mora», a P. Casanovas (ed.), *Filosofia del segle XX a Catalunya: mirada retrospectiva*, IV Cicle Aranguren, Sabadell: Fundació Caixa Sabadell, p. 199-210.
- MOULINES, C.U. (1981) «White, Black and Gray: Against Philosophical Extremism», a P. Cohn (ed.) *Transparencies*, Atlantic Highlights N.J.: Humanities Press, p. 115-124.
- MOULINES, C.U. (1982) «Blanco, negro, gris: contra el extremismo filosófico», en *Exploraciones metacientíficas*, Madrid: Alianza Universidad, Madrid, p. 31-39.
- MOULINES, C.U. (1983) «On How the Distinction between History and Philosophy of Science Should Not Be Drawn», *Erkenntnis*, 19, 1/3, 1983: 285-296.
- MOULINES, C.U. (1991) «Hechos y valores: falacias y metafalacias. Un ejercicio integracionista», *Isegoría* 13, 1991: 26-42.
- NAESS, A.; ROKKAN, S. (1951) «Analytical Survey of Agreements and Disagreements», *Democracy in a World of Tensions: A Symposium Prepared by UNESCO*, Edited by Richard McKeon, with the assistance of Stein Rokkan. Chicago: The University of Chicago Press, 1951.
- NAESS, A. (1953) *Interpretation and Preciseness*, reed. a *The Selected Works of Arno Naess*, 2005, Dordrecht: Springer Verlag.
- NAESS, A. (1956/1957) «Logical Equivalence, Intentional Isomorphism and Synonymity as Studied by Questionnaires», *Synthese*, 10, 1956/1957: 471-479.

- NAESS, A. (1960) «Typology of Questionnaires Adopted to the Study of expressions with Closely Related Meanings», *Synthese*, 12, 4, 1960: 481-494.
- NICOL, E. (1964) «L'École de Barcelona», *Revue de Métaphysique et de Morale*, 69, 3, 1964: 258-275.
- NIEPERT, M.; BUCKNER, C.; MURDOCK, J.; ALLEN, C. (2007) «A dynamic ontology for a dynamic reference work», *JCDL '07 Proceedings of the 7th ACM/IEEE-CS joint conference on Digital libraries*, 2007, p. 288-297.
- NIETO BLANCO, C. (1984) «Ferrater Mora y la ontología contemporánea», *Enrahonar*, 10: 165-172.
- NIETO BLANCO, C. (1985) *La Filosofía en la encrucijada: Perfiles del pensamiento de José Ferrater Mora*, Bellaterra: Universidad Autónoma de Barcelona.
- NIETO BLANCO, C. (2005) «El mundo desde dentro. Una aproximación al discurso ontológico de Ferrater Mora», *Revista de Hispanismo Filosófico*, n.10: 59-72.
- NIETO BLANCO, C. (2007) «El món des de dins. Una aproximación al discurs ontològic de Ferrater Mora», a *La Filosofía de Ferrater Mora*, Publicacions de la Càtedra Ferrater Mora, Girona: Documenta Universitària, p.11-19.
- NOGUER, M.; GUZMÁN, C. (2005) «La obra crítica de Manuel Durán», *Escritos. Revista del Centro de Ciencias del Lenguaje*, Universidad Autónoma de Puebla, 32, 2005: 109-130.
- ONG, W. (1958) *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*, Cambridge, MA: Harvard UP.
- ØHRSTRØM, P.; ANDERSEN, J.; SCHÄRFE, H. (2005) «What has Happened to Ontology», Dau, F., Mugnier, M.-L., Stumme, G. (eds.), *ICCS 2005*, LNAI, vol. 3596, Heidelberg: Springer, 425-438.
- ØHRSTRØM, P.; UCKELMAN, S.L.; SCHÄRFE, H. (2007) «Historical and Conceptual Foundation of Diagrammatical Ontology», U. Priss, S. Polovina, and R. Hill (Eds.), *ICCS 2007*, LNAI 4604, Heidelberg: Springer, 374-386.
- ØHRSTRØM, P.; HENRIK SCHÄRFE, H.; SARA L. UCKELMAN, S.L. (2008) «Jacob Lorhard's Ontology: A 17th Century Hypertext on the Reality and Temporality of the World of Intelligibles», P. Eklund and O. Haemmerlé (Eds.), *ICCS 2008*, LNAI 5113, Heidelberg: Springer, p. 74-87.
- ORTEGA VILLALOBOS, J. (1996) «José Ferrater Mora en Chile», *El Basilisco*, 21, 1996: 86-89.
- PASIN, M.; ENRICO MOTTA, E.; ZDRAHAL, Z. (2008) «Capturing Knowledge About Philosophie», *K-CAP'07*, October 28-31, 2007, Whistler, British Columbia, Canada ACM, p. 47-54.

- PASIN, M.; MOTTA, E. (2011) «Ontological requirements for annotation and navigation of philosophical resources», *Synthese* 182, 2011: 235–267.
- PETRIE, C. (2009) «The Semantics of ‘Semantics’», *IEEE Internet Computing* 13, 5: 94–96.
- POS, H.J. (1951) «UNESCO Report on the Investigation Concerning Freedom», *The Journal of Philosophy*, 49, 2, 1952: 29–34.
- QUINE, W.V. (1952) «Diccionario de Filosofía by José Ferrater Mora», *The Journal of Symbolic Logic*, 17, 2 (1952): 129–130.
- RONZÓN, E.; HIDALGO, R., LORENZO, M.F. (1981) «Entrevista a José Ferrater Mora», *El Basilisco*, 12: 52–58.
- ROUCEK, J.S. (1951) «Review of *Democracy in a World of Tensions*», *American Sociological Review*, 16, 3, 1951: 425–426.
- SEARS, L.M. (1951) «Review of *Democracy in a World of Tensions*», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 275, 1951: 164–165.
- SERRA, X. (2010) *Història social de la filosofia catalana. La Lògica (1900–1980)* Catarroja-Barcelona: Afers.
- SMITH, B. (2001) «Ontology and Information Systems», http://ontology.buffalo.edu/ontology_long.pdf [1–97].
- SOWA, J.S. (2000) «Ontology, Metadata, and Semiotics», B. Ganter and G.W. Mineau (Eds.) ICCS 2000, LNAI 1867, Berlin, Heidelberg: Springer Verlag, 55–81.
- SOWA, J.S. (2010) «The Role of Logic and Ontology in Language and Reasoning», in R. Poli, J. Seibt, *Theory and Applications of Ontology: Philosophical Perspectives*, Dordrecht: Springer Verlag, 231–263.
- STRÖKER, E. (1987) *Investigations in the Philosophy of Space*. Ohio University Press.
- TERRICABRAS, J.M. (2007) «El llegat de Ferrater Mora», a *La filosofia de Ferrater Mora*, Girona: Publicacions de la Càtedra Ferrater Mora, Documenta Universitaria, p. 101–114.
- TURULL, A. (1988) *Joan Oliver-Josep Ferrater Mora. Joc de cartes 1948–1984*. Barcelona: Ed. 62.
- UCKELMAN, S.L. (2008) *Diagraph of Metaphysic or Ontology*, Institute for Logic, Language, and Computation, Amsterdam, <http://www.illc.uva.nl/Research/Reports/X-2008-04.text.pdf>.
- VILANOU, C. (2001) «Josep Ferrater Mora i la pedagogia: recuperació d'un text oblidat», *Educació i Història : Revista d'Història de l'Educació*, 4, 2001: 134–141.
- VERSTEGEN, I. (2000) «Maurice Mandelbaum as a Gestalt Philosopher», *Gestalt Theory*, 22, 2, 2000: 85–96.
- WHITELAW, M.; GIGLIEMETTI, M.; INNOCENT, T. (2009) «Strange Ontologies in Digital Culture», *ACM Computers in Entertainment*, 7, 1, February 2009: 1–13.

- WILKINSON, R. (1996, 2002) «José Ferrater Mora», *Biographical Dictionary of Twentieth-Century Philosophers*, S. Brown; D. Collinson; R. Wilkinson (eds.), London: Routledge, p. 232.
- YIN, CHI-YEN; LEE, YAU-JUNG; AND YANG, JIANN-MIN. (2009) «Ontology: the historical review and literature productivity analysis using bibliometric methodology from 1956 to 2008», *International Conference Interaction Sciences*, 403ACM 2009: 1346-1350.